

Italische onvrede en het streven naar burgerschap

De Bondgenotenoorlog (91-88 v.Chr.) en de verhouding tussen Rome en de Italische bondgenoten.

Walter Jordaan

4291093

w.jordaan@students.uu.nl

Bachelorscriptie Geschiedenis

Prof. dr. L.V. Rutgers

31 maart 2017

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	2
Inleiding.....	2
Hoofdstuk 1: Rome en de Italiërs voor de Bondgenotenoorlog.....	5
Hoofdstuk 2: Rome tijdens de Bondgenotenoorlog.....	11
Hoofdstuk 3: <i>Socii</i> tijdens de Bondgenotenoorlog.....	13
Hoofdstuk 4: Burgerrecht voor de Italiërs.....	16
Conclusie.....	22
Literaire bronnen.....	24
Numismatische bronnen.....	24
Bibliografie.....	24

Italische onvrede en het streven naar burgerschap. De Bondgenotenoorlog (91-88 v.Chr.) en de verhouding tussen Rome en de Italische bondgenoten

Samenvatting

Het burgerschap was van cruciaal belang in de verhouding tussen de Romeinen en de Italiërs. In het eerste hoofdstuk beschrijf ik hoe de Bondgenotenoorlog (91-88 v.Chr.) voortkwam uit de onvrede van de Italische bondgenoten (*socii*) over hun uitbuiting en inferieure positie in het Romeinse bondgenotensysteem. Ik betoog dat zij bovenal verlangden naar gelijkwaardigheid en dat via het burgerschap wilden bereiken. In het tweede hoofdstuk analyseer ik de negatieve Romeinse houding tegenover de burgerschapswens van de rebellerende *socii*. In het derde hoofdstuk toon ik aan dat de doelen van de opstandelingen gekenmerkt werden door een streven naar zowel gelijkwaardigheid als autonomie. Het vierde hoofdstuk laat zien hoe de burgerrechtsverlening er op den duur toe leidde dat de Italiërs als gelijkwaardige burgers werden opgenomen in de Romeinse staat. Het burgerschap zorgde voor een structurele verandering in de verhouding tussen Rome en de Italiërs.

Inleiding

Tijdens de Bondgenotenoorlog (91-88 voor Christus) streden de Romeinen tegen een deel van hun Italische bondgenoten (*socii*). De *socii* hadden minder grond, welvaart en rechten dan de Romeinen en de Latijnen. Zij kwamen in 91 v.Chr. uit onvrede in opstand tegen het Romeinse gezag, nadat hervormingen uitbleven en vreedzame regelingen mislukten. De rebellerende bondgenoten vormden een eigen federale staat, genaamd Italia. In de strijd kregen de Romeinen met moeite de overhand. De *Lex Iulia de civitate* (90 v.Chr.) en de *Lex Plautia Papiria* (89 v.Chr.) verleenden het burgerschap aan de Italiërs. De Bondgenotenoorlog was een cruciale fase in de geschiedenis van het Romeinse burgerschap en de federalisering van Italië. In de nieuwe federale staat werd het schiereiland onderverdeeld in *municipia*, waarmee de stad Rome in een geheel nieuwe verhouding tot de rest van Italië kwam te staan.

Lange tijd is er weinig aandacht geweest voor Romeins Italië en de Bondgenotenoorlog. Dit kan niet los worden gezien van de schaarste aan bronnen over Republikeins Italië aan het begin van de eerste eeuw v.Chr. De geschiedschrijving over het Romeinse rijk werd in de eerste helft van de twintigste eeuw gestempeld door het nationalisme. Mouritsen heeft in zijn invloedrijke historiografische bijdrage overtuigend aangetoond dat veel moderne historici met een nationalistisch-teleologische blik naar de Bondgenotenoorlog en de Italische eenwording hebben gekeken.¹ Er bestaat in de historiografie verschil van inzicht over de intenties van de *socii* en de oorzaken van de Bondgenotenoorlog. Enerzijds zijn er historici die menen dat de Italiërs door te rebelleren streefden naar gelijkwaardigheid en het Romeinse burgerrecht.² Zij benadrukken dikwijls de culturele convergentie tussen de Romeinen en de Italiërs. Daartegenover staan historici die beweren dat de

¹ H. Mouritsen, *Italian unification. A study in ancient and modern historiography* (Londen 1998).

² Edward Bispham, *From Asculum to Actium. The municipalization of Italy between the Social War and Actium* (Oxford 2007); P.A. Brunt, 'Italian aims at the time of the Social War', in: idem, *The fall of the Roman Republic and related essays* (Oxford 1988) 93-130; Christopher J. Dart, *The Social War, 91 to 88 BCE. A history of the Italian insurgency against the Roman Republic* (Farnham 2014); E. Gabba, 'Rome and Italy. The Social War', in: J.A. Crook, Andrew Lintott en Elizabeth Rawson (red.), *The Cambridge ancient history IX. The last age of the Roman Republic 146-43 B.C.* (Cambridge 1994) 104-128; Arthur Keaveney, *Rome and the unification of Italy* (Totowa 1987); Seth Kendall, *The struggle for Roman citizenship. Romans, allies, and the wars of 91-77 BCE* (Piscataway 2013); Edward Togo Salmon, *The making of Roman Italy* (Londen 1982).

Italiërs autonomie en afscheiding van de Romeinen beoogden.³ Mouritsen meent dat de Italiërs het burgerschap zelfs niet wilden hebben. Volgens hem hebben antieke auteurs uit de vroege Keizertijd (met name Appianus) de Bondgenotenoorlog op deze manier geconstrueerd, omdat het burgerschap toen wél als waardevol werd gezien.⁴ In de recente historiografie is ook de vraag gerezen of de Italiërs als homogene eenheid gezien kunnen worden.⁵ De meeste auteurs bekijken de Bondgenotenoorlog met een politieke bril. Toch zijn er ook andere benaderingen. Zo richt Nagle zich op het grondbezit in Republikeins Italië.⁶ Gabba geeft commerciële belangen een plaats in het verhaal over de Bondgenotenoorlog.⁷ Bispham en Tweedie hebben daarentegen een juridisch perspectief.⁸ Meerdere auteurs pogen het Italische perspectief te laten zien.

Mijn onderzoek heeft in hoge mate een politieke insteek en sluit in die zin aan bij eerdere studies over de Bondgenotenoorlog. In het licht van Mouritsens studie zal ik een nationalistisch-teleologische blik trachten te vermijden. Tegelijk geloof ik dat Mouritsen te radicaal is in zijn afwijzing van de antieke bronnen. Wat hij in feite doet is tegen de bronnen in argumenteren. Dit is moedig en verfrissend, maar ook gebrekkig. Ik vind het inhoudelijk zwak en methodologisch twijfelachtig om – zonder met overtuigend positief bewijs te komen – het tegengestelde te beweren van wat in de bronnen staat, om de enkele reden dat deze bronnen beperkt en onvolkomen zijn. In mijn ogen onderschat Mouritsen het verlangen naar burgerschap onder de *socii*. Ik meen dat er veel diversiteit was bij de Italiërs, die niet homogeen waren en niet altijd eenduidig opereerden. Ik denk dat de intenties van de *socii*, die vaak uiteenlopend en niet altijd rationeel waren, een continuüm vormden dat zich uitstreckte van een verlangen naar gelijkwaardigheid tot een streven naar onafhankelijkheid.

Ik wil de Bondgenotenoorlog bestuderen in het kader van de verhouding tussen de Romeinen en de Italiërs, in het bijzonder de *socii*. Het theoretische kader van deze scriptie wordt gevormd door het concept burgerschap. Het burgerschap bestaat, zowel in de Oudheid als in de moderne tijd, uit de rechten en plichten die het individu aan de staat binden. Het Romeinse burgerrecht was eerst en vooral juridisch van aard.⁹ Mijn onderzoek kan bijdragen aan de relatief beperkte wetenschappelijke kennis over een cruciale periode in de Romeinse Republiek, waarin fundamentele veranderingen plaatsvonden in de ontwikkeling van het Romeinse burgerschap en de relatie tussen Rome en de rest van Italië. In deze scriptie hoop ik tot een antwoord te komen op de volgende vraag: in hoeverre werden de problemen in de verhouding tussen de Romeinen en de *socii* ten tijde van de Bondgenotenoorlog (91-88 v.Chr.) opgelost door de burgerrechtsverlening aan de *socii*? Deze thematiek heb ik onderverdeeld in drie deelvragen. Hoe was de verhouding tussen de Romeinen en de *socii* voorafgaand aan de Bondgenotenoorlog? Welke houdingen tegenover burgerschap hadden de Romeinen en de *socii* tijdens de Bondgenotenoorlog (91-88 v.Chr.)? Hoe veranderde de verhouding tussen de Romeinen en de *socii* door de *Lex Iulia de civitate* (90 v.Chr.) en de *Lex Plautia Papiria* (89 v.Chr.)?

³ Hartmut Galsterer, *Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien. Die Beziehungen Roms zu den italischen Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zum Bundesgenossenkrieg 91 v. Chr.* (München 1976); Mouritsen, *Italian unification*; Mark Pobjoy, 'The first Italia', in: E. Herring en K. Lomas (red.), *The emergence of state identities in Italy in the first millennium BC* (Londen 2000) 187-211; A.N. Sherwin-White, *The Roman citizenship* (Oxford 1973).

⁴ Mouritsen, *Italian unification*.

⁵ Roel van Dooren, *Burgers en bondgenoten. Oorsprong en oorzaken van de Italische Bondgenotenoorlog (91-88 voor Christus)* (Nijmegen 2008).

⁶ D. Brendan Nagle, 'An allied view of the Social War', *American journal of archaeology* 77 (1973) 4, 367-378.

⁷ Gabba, 'Rome and Italy'.

⁸ Bispham, *From Asculum to Actium*; Fiona C. Tweedie, 'The *Lex Licinia Mucia* and the *Bellum Italicum*', in: Saskia T. Roselaar (red.), *Processes of integration and identity formation in the Roman Republic* (Leiden 2012) 123-139.

⁹ Derek Heater, *A brief history of citizenship* (New York 2004) 2-4.

Deze vragen wil ik in de eerste plaats beantwoorden door tekstuele bronnen te onderzoeken. Deze zijn Appianus' *Burgeroorlogen* uit diens *Romeinse geschiedenis*, de *Historische bibliotheek* van Diodorus Siculus en Velleius Paterculus' *Romeinse geschiedenis*. Het is belangrijk te beseffen dat bronnen geen heilige autoriteiten zijn die de historische werkelijkheid presenteren 'zoals zij was'. Elk van de teksten is gekleurd, onvolledig en vooringenomen. Daarom zal ik ze kritisch bestuderen door middel van *close reading*. Met een hermeneutische benadering wil ik de context van de bronnen en de intenties van de auteurs begrijpen. Alle tekstuele bronnen zijn van later datum dan de Bondgenotenoorlog en uit Romeins perspectief geschreven. Om de afwezigheid van Italische geschriften enigszins te compenseren zal ik hiernaast enkele Italische munten analyseren. Door de gebruikte beeldtaal te ontleden wil ik de intenties van de *socii* en hun houding tegenover het burgerschap tijdens de Bondgenotenoorlog onderzoeken. Hieronder zal ik mijn bronnen kort introduceren en contextualiseren.

Appianus (ca. 95-165 n.Chr.) kwam uit Alexandrië in Egypte, waar hij een voornamelijk status genoot als *eques*. Hij was werkzaam als financieel ambtenaar in Rome en later als *procurator*. Zijn geschiedschrijving is niet strikt chronologisch opgebouwd, maar etnografisch-geografisch geordend naar de volken waarmee de Romeinen oorlog voerden. Anders dan de meeste antieke geschiedschrijvers heeft Appianus oog voor sociale factoren. Aangezien Appianus schreef over zaken die hij zelf niet had meegemaakt, heeft hij waarschijnlijk gebruikgemaakt van andere geschiedwerken. Zijn stijl is zakelijk en gericht op het weergeven van gebeurtenissen.¹⁰

Diodorus uit Sicilië (ca. 90-30 v.Chr.) werkte vermoedelijk tussen 60 en 30 v.Chr. aan zijn *Historische bibliotheek*. Het doel hiervan was een alomvattende wereldgeschiedenis samen te stellen, vanaf de mythische pre-Trojaanse periode tot zijn eigen tijd. Hij putte uit een veelheid van literaire bronnen, waarvan hij een compilatie en samenvatting maakte in de *Historische bibliotheek*. Diodorus beschreef het verleden op een synchronistische manier door het per jaar te behandelen. Deze aanpak is niet ideaal voor processen die zich over meerdere jaren uitstrekken, aangezien het de auteur dwingt gegevens te herhalen of samen te voegen. Diodorus heeft een moralistisch-utilistische blik op de geschiedenis. Hij selecteerde en presenteerde gebeurtenissen uit het verleden met het doel levenslessen door te geven.¹¹ Diodorus hoopte dat slechte mensen door zijn werk tot inkeer zouden komen en dat goede mensen in hun levenswandel bevestigd zouden worden.¹² Hij meende dat de grondoorzaak van de Bondgenotenoorlog was dat de Romeinen hun gedisciplineerde, sobere levenswijze verlieten.¹³

Velleius Paterculus (ca. 19 v.Chr.-31 n.Chr.) was een *eques* uit Capua. Na een respectabele militaire carrière te hebben opgebouwd, ontpopte hij zich tot amateurhistoricus. Ter ere van het consulaat van zijn vriend Marcus Vinicius (30 n.Chr.) publiceerde hij de *Romeinse geschiedenis*. Het is daarmee een persoonlijk gelegenheids geschrift, dat niet in de eerste plaats gericht is op een volledige en objectieve weergave van het verleden, maar bedoeld is als eerbetoon aan de consul. Velleius heeft naar eigen zeggen uitgebreid vooronderzoek gedaan, maar zijn bronnen zijn ons onbekend. De *Romeinse geschiedenis* biedt in korte schetsen een subjectief overzicht van de periode van de Trojaanse oorlog tot Vinicius' consulaat. Velleius geeft veelal portretten van personen, onder wie

¹⁰ Horace White, 'Introduction', in: Appianus (vert. Horace White), *Appian's Roman history* I (Londen 1982) vii-xii; Gregory S. Bucher, 'The origins, program, and composition of Appian's Roman history', *Transactions of the American philological association* 130 (2000), 411-458.

¹¹ C.H. Oldfather, 'Introduction', in: Diodorus Siculus (vert. C.H. Oldfather), *Diodorus of Sicily* I. *The library of history* (Londen 1968) vii-xxvii.

¹² Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica* 37.4.

¹³ Diod. Sic. 37.2. Diodorus beschrijft het morele verval en de decadentie gedetailleerd in 37.3.

familieleden van Vinicius en hemzelf.¹⁴ Zo vocht Velleius' voorvader Minatius Magius in de Bondgenotenoorlog aan Romeinse zijde en kreeg als beloning daarvoor het Romeinse burgerschap.¹⁵

Munten waren instrumenten voor massacommunicatie en werden door machthebbers gebruikt als propagandamiddelen.¹⁶ Informatie op munten is daarmee eenzijdig en gekleurd. Door afbeeldingen op munten te bestuderen kunnen we meer te weten komen over het zelfbeeld en de boodschappen die de heersende klasse wilde uitdragen. De gebruikte beeldtaal verschaft niet alleen informatie over culturele waarden, maar ook over de politieke doelen en prioriteiten van de elite. Door Italische munten te onderzoeken wil ik kijken welke boodschappen, doelen en waarden de Italische elites uitdroegen en hoe zij gezien wilden worden.

Veel Italische munten waren kopieën of bewerkingen van bestaande Romeinse muntsoorten. Waarschijnlijk stammen deze exemplaren uit het begin van de Bondgenotenoorlog, terwijl de originelere Italische munten uit het einde van de oorlog komen. Dit is aannemelijk omdat er bij het uitbreken van de opstand uitsluitend Romeinse muntsoorten in omloop waren, waardoor de bondgenoten pas na enige tijd een eigen stijl ontwikkeld hadden.¹⁷ Deze ontwikkeling toont dat de rebellen zich op het numismatische vlak wilden losmaken van Rome. De Italiërs sloegen zilveren munten, gemodelleerd naar de Romeinse *denarius*. De tekst op munten is ofwel in het Latijn (uit het noordoostelijke rebellengebied) of in het Oskisch (uit het zuidwestelijke rebellengebied), terwijl sommige geen inscriptie dragen. De regionale scheiding tussen noordoosten en zuidwesten wordt bevestigd door munten met namen van generaals die in deze gebieden actief waren.¹⁸

Hieronder volgen vijf hoofdstukken. In het eerste gedeelte beschrijf ik in vogelvlucht de verhouding tussen de Romeinen en de bondgenoten vanaf de Latijnse Oorlog tot het begin van de eerste eeuw v.Chr. Ik zal analyseren waarom de Italische bondgenoten in opstand kwamen. In het tweede hoofdstuk bespreek ik kort het verloop van de oorlog en onderzoek ik de intenties en mentaliteiten van de Romeinen omtrent het burgerrecht tijdens de oorlog. De motivaties en doelstellingen betreffende het burgerschap van de oorlogvoerende bondgenoten zijn het onderwerp van mijn derde hoofdstuk. In het vierde gedeelte onderzoek ik wat de burgerrechtsverlening veranderde voor de verhouding tussen de Romeinen en de Italiërs. In een concluderend hoofdstuk zal ik de Bondgenotenoorlog in breder perspectief zetten door te kijken naar het Romeinse burgerschap, processen van romanisering en de federalisering Italië.

Hoofdstuk 1: Rome en de Italiërs voor de Bondgenotenoorlog

In de vroege jaren van de Republiek kreeg Rome steeds grotere delen van Italië in bezit. De Romeinen wilden deze gebieden onder controle houden, maar ook enige distantie bewaren. Deze aanpak kreeg formeel gestalte in de vredesuitkomst van de Latijnse Oorlog (340-338 v.Chr.). De verhouding tussen Rome en de rest van Italië is lange tijd bepaald geweest door deze overeenkomst. De Romeinen verdeelden de overwonnen Italiërs in drie categorieën: burgers, Latijnen en bondgenoten. In plaats van het volledige burgerrecht kregen sommige gemeenschappen het beperktere *civitas sine suffragio*, dat burgerschap verleende zonder politiek stemrecht. Het Romeinse burgerschap was niet altijd gewenst. Sommige Italiërs zagen het als een inbreuk op hun autonomie en een poging van Rome om hun gemeenschappen te controleren en uit te buiten. Italiërs die de Latijnse status kregen, mochten

¹⁴ Frederick W. Shipley, 'Introduction', in: Velleius Paterculus (vert. Frederick W. Shipley), *The Roman history* (Londen 1967) viii-xvii.

¹⁵ Velleius Paterculus, *Historia Romana* 2.16.

¹⁶ David M. Schaps, 'Numismatics', in: idem, *Handbook for classical research* (Hoboken 2010) 200-214.

¹⁷ H.A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum. A catalogue II. Coinages of Rome (continued), Roman Campania, Italy, the Social war, and the provinces* (Londen 1910) 319-321.

¹⁸ Grueber, *Coins of the Roman Republic*, 317-322.

handel drijven (*commercium*) en trouwen (*conubium*) met Romeinen. Zij mochten een kleine rol hebben in de Romeinse politiek en waren verplicht Rome militair te helpen. Latijnen konden vanaf de tweede eeuw v.Chr. het burgerschap *per magistratum* verkrijgen door een lokaal politiek ambt te bekleden.¹⁹ Met de resterende Italische gemeenschappen sloot Rome bilaterale verdragen, zodat ze loyaal zouden blijven en zich niet zouden verbinden met andere Italiërs. Ook zij genoten meestal het recht van *commercium*, maar niet altijd van *conubium*. Hoewel in naam autonome bondgenoten (*socii*) van Rome, bevonden deze Italiërs zich in een ondergeschikte positie. De belangrijkste bijdrage van de bondgenoten bestond uit het leveren van soldaten voor de Romeinse oorlogen.²⁰

Als gevolg van de Tweede Punische Oorlog (218-202 v.Chr.) kwam Italië in toenemende mate onder Romeinse invloed te staan. De meeste Latijnen en bondgenoten bleven Rome trouw tijdens de oorlog en voorzagen de Romeinse legers van soldaten. Zij achtten het dus niet wenselijk of opportuun om Rome af te vallen, maar verbonden hun lot met dat van de Romeinen. Rome gebruikte de oorlogssituatie en de Italische steun om dominantier te gaan opereren in Italië. Enkele bondgenoten die Hannibal wel hadden gesteund, werden daarvoor gestraft met landonteigeningen, executies en het afnemen van rechten.²¹

De bondgenoten bezaten alleen rechten en privileges die hun expliciet en op individuele basis werden toegekend; op basis van hun status als *socius* konden ze geen rechten claimen. Tegen deze achtergrond trad Rome met meer autoriteit en dominantie op, ook in zaken tussen *socii* onderling. Zodoende werd de autonomie van de Italiërs steeds verder ingeperkt.²²

De Romeinse invloed op het Italische schiereiland was niet alleen politiek van aard, maar ook cultureel, economisch en sociaal. Via een uitgebreid wegennetwerk verspreidde de Latijnse taal zich geleidelijk over heel Italië. Romeinse maten en gewichten werden overgenomen, evenals munten en architectuur. Ook Romeinse titels en politieke terminologie werden gebruikt door de Italiërs. Door migratie vermengde en assimileerde de Romeinse en Italische bevolking, bijvoorbeeld in kolonies. De elites van Rome en de rest van Italië waren aan elkaar verbonden door familiebanden, sociale netwerken en patronage. Toch was deze romanisering geen eenduidig, lineair proces. Italische volken hadden eigen identiteiten, tradities en structuren die bleven bestaan.²³

De legerdienst stond centraal in de relatie tussen de Romeinen en de *socii*. Dit vormde het voornaamste aspect van het bondgenotenstelsel en in de ogen van de Romeinen waren de *socii* weinig meer dan militair dienstplichtigen.²⁴ Tot de tweede eeuw v.Chr. zouden de Romeinse oorlogen gekarakteriseerd kunnen worden als verdedigingsoorlogen die zich grotendeels op het Italische schiereiland afspeelden. Daarom hadden de Romeinen en Italiërs in sterke mate een gedeeld belang in deze oorlogen. Vanaf de tweede eeuw kwam hier echter verandering in. De Romeinen begonnen vaker aanvalsoorlogen te voeren die gericht waren op het innemen van buitenlands gebied. De Italiërs hadden hier duidelijk minder belang bij dan Rome, zeker aangezien ze niet tot nauwelijks mochten delen in de overwinning.²⁵ Ik meen dat hier de kiem ligt van het onrechtvaardigheidsgevoelen bij

¹⁹ Van Dooren, *Burgers en bondgenoten*, 251-257.

²⁰ Kathryn Lomas, 'Italy during the Roman republic, 338-31 B.C.', in: Harriet I. Flower (red.), *The Cambridge companion to the Roman republic* (Cambridge 2014) 233-259, aldaar 234-241; Luigi Capogrossi Colognesi, *Law and power in the making of the Roman commonwealth* (Cambridge 2014) 89-107.

²¹ Salmon, *Making of Roman Italy*, 78-84.

²² Keaveney, *Rome and the unification*, 14-17, 29-32; Sherwin-White, *Roman citizenship*, 125-133.

²³ Saskia T. Roselaar, 'Colonies and processes of integration in the Roman Republic', *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 123 (2011) 2, 527-555; Salmon, *Making of Roman Italy*, 92-124; Keaveney, *Rome and the unification*, 21-28, 33-35; Lomas, 'Italy during the Roman republic', 241-246; Philip Matyszak, *Cataclysm 90 BC. The forgotten war that almost destroyed Rome* (Barnsley 2014) 43-51; Capogrossi Colognesi, *Law and power*, 92-107.

²⁴ Sherwin-White, *Roman citizenship*, 125.

²⁵ Keaveney, *Rome and the unification*, 12-17; Sherwin-White, *Roman citizenship*, 122-125.

de *socii*. Het werd voor hen steeds duidelijker dat ze ondergeschikt waren aan de Romeinen en enkel het Romeinse belang dienden. Hoewel ze een cruciale rol speelden in het verdedigen, opbouwen en uitbreiden van het Romeinse rijk, genoten ze daar niet dezelfde voordelen van als de Romeinse burgers.

Gedurende de tweede eeuw breidde het Romeinse rijk zich verder uit over het Mediterrane gebied. De nieuwe provincies boden mogelijkheden voor economische welvaart. Met name de handel in het oostelijke Middellandse Zeegebied was winstgevend voor zowel Romeinen als Italiërs.²⁶ Volgens Gabba wilden Italische handelaren vanwege hun overzeese activiteiten invloed krijgen in het Romeinse buitenlandbeleid, waardoor zij het burgerrecht wilden bezitten. Zijn onderliggende aanname is dat Italische handelaren ook de bestuurlijke elite van hun gemeenschappen vormden.²⁷ Keaveney weet echter met talrijke voorbeelden de onjuistheid van deze stelling aan te tonen.²⁸ Hij denkt dat de overzeese Italische handelaren en soldaten een andere, cruciale rol hadden in het burgerschapsstreven. Door de provinciebewoners werden ze volgens Keaveney als gelijkwaardig met hun Romeinse collega's gezien. Dit maakte de onevenwichtige machtsverhouding in Italië extra wrang en wakkerde het burgerschapsverlangen onder de Italiërs aan.²⁹ Dit is een interessante theorie, maar is op zichzelf onvoldoende om de Italische zorgen en burgerschapswens te verklaren. De interactie met de provinciebevolking was te marginaal om bepalend te kunnen zijn voor de verhouding tussen Rome en de *socii*. Zij kan daarom alleen als katalysator van bestaande onvrede hebben gediend. Keaveney benadrukt bovendien te weinig dat de Italiërs ook buiten Italië werden onderdrukt door de Romeinen.

Het verlangen naar burgerschap kwam niet alleen voort uit onvrede, maar werd ook gevoed door aantrekkelijke aspecten van het burgerrecht. Zo besloot Rome vanwege de gegroeide welvaart de belastingplicht van haar burgers op te schorten (187 v.Chr.) en uiteindelijk af te schaffen (167 v.Chr.).³⁰ Hierdoor verschaftte het burgerrecht een begerenswaardig materieel voordeel. Dit weerlegt tenminste deels Mouritsens visie dat het burgerschap tijdens de Republiek nauwelijks waardevol was.

Als gevolg van Tiberius Gracchus' *Lex Sempronia* kregen de Italiërs concreet uitzicht op burgerschap. Als volkstribuun zette hij zich in 133 v.Chr. in voor agrarische hervormingen. Hij wilde staatsgrond (*ager publicus*) terugnemen van de – min of meer legitieme – private eigenaars en het vrijgekomen land vervolgens verdelen onder Romeinen en Italiërs.³¹ Zowel Romeinse als Italische grootgrondbezitters werden getroffen door deze maatregelen. In 129 v.Chr. benaderden de

²⁶ Lomas, 'Italy during the Roman republic', 249-253.

²⁷ Gabba, 'Rome and Italy', 107-109.

²⁸ Keaveney, *Rome and the unification*, 7-12.

²⁹ Ibidem, 4-12.

³⁰ Gabba, 'Rome and Italy', 107; Lomas, 'Italy during the Roman republic', 252.

³¹ Vgl. H. Mouritsen, 'The Gracchi, the Latins, and the Italian allies', in: L. de Ligt en S. Northwood (red.), *People, land, and politics. Demographic developments and the transformation of Roman Italy 300 BC-AD 14* (Leiden 2008) 471-483. Mouritsen stelt dat de Italiërs niet direct begunstigd werden door Tiberius Gracchus' landbouwwet. Hij meent dat Appianus gebruikmaakt van een narratieve constructie door de agrarische hervormingen aan het burgerschap te verbinden. Appianus' gefingeerde verhaal zou een uiting zijn van zijn teleologische blik op de convergentie tussen de Italiërs en de Romeinen. Mouritsen probeert hiermee op krampachtige wijze en zonder sluitende bewijsvoering de geschiedschrijving van Appianus in diskrediet te brengen. Mouritsen lijkt dit vooral te willen doen omdat zijn theorie over de Bondgenotenoorlog (dat de bondgenoten het burgerschap niet wensten, zie Inleiding) niet overeenkomt met Appianus' verhaal. Ik vind het onaannemelijk dat Appianus' relaas over de verbondenheid tussen de landbouwwetten en de burgerschapshervormingen totaal uit de lucht gegrepen zou zijn. Mouritsen denkt dat Flaccus en Gaius Gracchus alleen Latijnen wilden toelaten tot het Romeinse burgerschap, zodat het aantal Romeinse soldaten in het leger weer zou opwegen tegen het aantal Italische. Dit argument overtuigt niet, aangezien er geen bewijs voor is en een dergelijke ingreep geen feitelijke verandering teweeg zou brengen.

grondbezittende Italiërs Scipio Aemilianus om hun belangen te behartigen, maar de oud-consul stierf datzelfde jaar.³²

Om het proces van landonteigening en -herverdeling te bespoedigen bood consul Fulvius Flaccus in 125 v.Chr. compensatie aan de Italiërs in de vorm van burgerschap of het recht op hoger beroep (*provocatio*). Aangezien *provocatio* als alternatief werd aangeboden, waren vermoedelijk niet alle Italiërs geïnteresseerd in burgerschap. Toch legt Appianus de link tussen land en burgerschap erg gemakkelijk. Hij stelt dat de Italiërs bereid waren hun grond op te geven voor het burgerrecht.³³ Dit is een boude bewering: Appianus houdt weinig rekening met de waarde van grondbezit waardoor hij de Italische burgerschapswens wellicht overdrijft. Dit is een narratieve strategie om de aanloop naar de Bondgenotenoorlog in het licht van het burgerschap – een centraal thema bij hem – te plaatsen. Appianus schrijft later namelijk de Italiërs door Flaccus' plan ertoe werden aangezet burgers te willen zijn.³⁴ Wegens weerstand uit de Senaat strandde Flaccus' voorstel. Als reactie hierop kwam de Latijnse kolonie Fregellae in opstand. Blijkbaar leefde hier grote onvrede en verwachtte men verbetering door het burgerrecht of *provocatio*. Toch werd de teleurstelling na het mislukken van Flaccus' hervormingen niet zodanig gedeeld dat andere Italische gemeenschappen ook rebelleerden. De opstand van Fregellae werd onmiddellijk en gewelddadig neergeslagen, zodat de rebellie zich niet verspreidde.³⁵

In 122 v.Chr. deed tribuun Gaius Gracchus een nieuw voorstel: de Latijnen zouden burgers worden, terwijl de *socii* de Latijnse status zouden krijgen. Appianus plaatst dit in het kader van zijn 'demagogische' strijd tegen de Senaat.³⁶ Hiermee suggereert hij, waarschijnlijk terecht, dat de burgerschapsverlening aan de Italiërs een bedreiging was voor de Senaat. Gracchus wilde namelijk Italische steun verwerven voor zijn wetten tegen de Senaat. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de senatoren tegenvoorstellen deden om het Romeinse volk aan hun kant te krijgen, bijvoorbeeld door nieuwe kolonies te stichten.³⁷ Gracchus' politieke tegenstander Livius Drusus sr. probeerde hem de wind uit de zeilen te nemen en bepleitte bescherming tegen geseling en het *ius provocationis* voor de Latijnen. Na de moord op Gaius Gracchus (121 v.Chr.) verdwenen beide voorstellen echter van tafel. Zo voerden de Romeinse hervormers hun beloften niet uit en bleef de Italische ontevredenheid onopgelost.³⁸

Dat Italiërs het burgerrecht wilden bezitten, kan bewezen worden uit hun pogingen om het illegaal te verkrijgen. Talloze Italiërs probeerden zich frauduleus te laten inschrijven als burger. Bij de census, het instituut dat toezag op toekenning en handhaving van het burgerrecht, wendden ze voor burgers te zijn. Dit ondergraaft Mouritsens these dat de Italiërs het burgerschap niet wilden bezitten. Het succes van de illegale pogingen blijkt uit het feit dat de Romeinen zich gedwongen zagen actie te ondernemen tegen deze burgerschapsfraude. In de jaren 204-187 v.Chr. vielen bijvoorbeeld 12.000 Latijnen na controle door de mand als illegale burgers. Dit wijst erop dat het probleem groot en structureel was. Bij stemmingen over burgerschapswetten werden de aanwezige Italiërs vaak tijdelijk

³² J.S. Richardson, 'The ownership of Roman land. Tiberius Gracchus and the Italians', *Journal of Roman studies* 70 (1980), 1-11; Gabba, 'Rome and Italy', 104; Capogrossi Colognesi, *Law and power*, 182-185.

³³ Appianus, *Bellum Civile* 1.21.

³⁴ App. *BC* 1.34.

³⁵ Vell. *Pat.* 2.6; Gabba, 'Rome and Italy', 105; Capogrossi Colognesi, *Law and power*, 185-186.

³⁶ App. *BC* 1.21-26, met name 1.23.

³⁷ App. *BC* 1.23.

³⁸ Christopher J. Dart, 'Deceit and the struggle for Roman franchise in Italy', in: Frederik Vervaet, K.O. Chong-Gossard en Andrew J. Turner (red.), *Private and public lies. The discourse of despotism and deceit in the Graeco-Roman world* (Leiden 2010) 91-105, aldaar 98-101; Gabba, 'Rome and Italy', 104-107; Van Dooren, *Burgers en bondgenoten*, 281-303; Keaveney, *Rome and the unification*, 47-70; Brunt, 'Italian aims', 94-99; Capogrossi Colognesi, *Law and power*, 186-193; William E. Dunstan, 'Rival conceptions of state and society plague Roman politics. From the Gracchi to the Social War', in: idem, *Ancient Rome* (Lanham 2011) 28-47, aldaar 31-38.

uit Rome verdreven, uit angst dat zij de stemming illegaal zouden beïnvloeden.³⁹ Latijnse en geallieerde gemeenschappen waren er zelf niet blij mee dat hun mensen emigreerden om het Romeinse burgerschap onrechtmatig te claimen. Op die manier kwam er namelijk meer druk te staan op de achterblijvers om soldaten te leveren voor de Romeinse legers en aan andere plichten te voldoen.⁴⁰

De Romeinen konden de illegale inschrijvingen niet voorkomen en zo bleef het probleem bestaan. Daarom stelden ze in 95 v.Chr. de *Lex Licinia Mucia* op. Het doel van de wet was te onderzoeken of mensen hun burgerrecht bij de census van 97 v.Chr. onrechtmatig hadden verkregen.⁴¹ Dit impliceert dat er ook Italiërs waren die het burgerschap wél rechtmatig hadden ontvangen. Zo schonk de generaal Gaius Marius bij de stichting van nieuwe kolonies het burgerrecht aan enkele Romeinse en Italische veteranen. Appianus zegt zelfs dat de bondgenoten onder de *Lex Apuleia* (100 v.Chr.) in Gallië meer land kregen dan de Romeinen.⁴² Wie onder de *Lex Licinia Mucia* ontmaskerd werd als illegaal burger, werd gestraft met geseling. Dit was een gehate en vernederende straf, die alleen voor niet-burgers bedoeld was. Dit moet met name bij de Italische elite veel wrok hebben veroorzaakt.⁴³

Aan het begin van de eerste eeuw v.Chr. was de verhouding tussen de Romeinen en de Italiërs uitermate gespannen. De nieuwe census van 92 v.Chr. stond in het teken van de uitwerking van de *Lex Licinia Mucia*.⁴⁴ De Italische leider Poppaedi Silo trok met een gewapende menigte naar Rome om het burgerschap te eisen. Bij weigering zouden ze het Senaatsgebouw aanvallen. Volgens Diodorus Siculus bestond deze groep uit tienduizend mannen die een juridisch onderzoek vreesden.⁴⁵ Gezien de grootte van deze groep ligt het voor de hand dat Diodorus hier verwijst naar de gerechtelijke onderzoeken onder de *Lex Licinia Mucia*. De impact van deze wet was dus zo groot dat ze een deel van de Italiërs ertoe aanzette om hun frustratie gewapenderhand te uiten. Naast het manifesteren van hun grieven zochten ze echter ook een oplossing voor hun problemen. Volgens Diodorus was dit in hun ogen het burgerschap. Ze waren bereid om hiervoor te vechten. De censor Domitius kon de Italiërs echter met respect en waardigheid overreden om geweldloos te vertrekken. Diodorus schreef deze passage op om de redder Domitius te loven en tot voorbeeld te stellen: hij was gematigd en wist met woorden een groot gevaar af te wenden. De auteur suggereert zelfs dat de Bondgenotenoorlog nooit zou zijn uitgebroken, als alle Romeinen als Domitius hadden gehandeld. Gezien zijn moralistische intenties is het goed mogelijk dat Diodorus het aantal en de woede van de Italiërs heeft overdreven om Domitius' actie gloedvoller te maken, maar er is weinig reden om te twifelen aan de geloofwaardigheid van zijn verwijzing naar de *Lex Licinia Mucia* en het Italische verlangen naar burgerschap.

Tribuun Livius Drusus jr. bood de Italiërs nog enige hoop. Hij onderhield goede relaties met de Italische leiders. Diodorus meldt zelfs dat ze een eed van trouw aan hem zwoeren, waarin ze verklaard zouden hebben hem in alles te volgen en gehoorzamen.⁴⁶ Waarschijnlijk klopt dit niet, aangezien het verhaal door Drusus' tegenstanders werd verspreid en de formulering van de eed niet consistent is

³⁹ Brunt, 'Italian aims', 96.

⁴⁰ Dart, 'Deceit and the struggle', 94-98; Tweedie, 'The *Lex Licinia Mucia*', 128-130.

⁴¹ Tweedie, 'The *Lex Licinia Mucia*', 123-129; Gabba, 'Rome and Italy', 110-111; Keaveney, *Rome and the unification*, 81-83.

⁴² App. BC 1.29; Keaveney, *Rome and the unification*, 77-80; Tweedie, 'The *Lex Licinia Mucia*', 130-133; Gabba, 'Rome and Italy', 109-110.

⁴³ Tweedie, 'The *Lex Licinia Mucia*', 134-136; Gabba, 'Rome and Italy', 110; Van Dooren, *Burgers en bondgenoten*, 314-316.

⁴⁴ Tweedie, 'The *Lex Licinia Mucia*', 137-139.

⁴⁵ Diod. Sic. 37.13.

⁴⁶ Diod. Sic. 37.11.

met de Romeinse traditie.⁴⁷ Het laat evenwel zien dat de tribuun zich opwierp als een bondgenoot voor de Italiërs. In 91 v.Chr. introduceerde Drusus een omvattend hervormingspakket, waarmee hij iedereen tevreden pogde te houden. Appianus richt zich met name op de burgerrechtsverlening aan de Italiërs. Deze wilden volgens hem 'heersers worden in plaats van onderdanen'.⁴⁸ Dit duidt erop dat ze politieke invloed en, in het verlengde daarvan, gelijkwaardigheid verlangden. Naast de burgerschapskwestie wilde Drusus de *equites* een plek geven in de Senaat en de senatoren op hun beurt meer juridische invloed geven. Ook de *ager publicus* van de Italiërs stond weer ter discussie, wat sommige bondgenoten verontrustte. Om ieders instemming te verkrijgen deed Drusus veel concessies, maar zijn plannen werden verworpen. De Romeinse elite en het plebs zagen het burgerschap als iets exclusiefs dat ze niet graag wilden delen. In de Senaat was er weerstand tegen het opnemen van de *equites*. De Romeinse elite was ook bevreesd, zoals de bovengenoemde eed toont, dat vele duizenden Italiërs de *popularis* Drusus zouden steunen en zodoende het bestaande patronagesysteem zouden verstoren. In 91 v.Chr. werd Drusus vermoord.⁴⁹

De grieven van de Italische bondgenoten zijn samen te vatten in een zin: ze hadden het rijk helpen opbouwen, maar mochten daar niet in gelijke mate met de Romeinen van profiteren. Ze werden op meerdere fronten uitgebuit. Hun relatie met Rome draaide vooral om de militaire dienst: de *socii* voorzagen de legioenen van soldaten. In tegenstelling tot burgers waren zij gedwongen om in het leger te dienen en werden ze wreder behandeld dan hun Romeinse collega's. De *socii* werden vaak ingezet voor de meest riskante operaties, terwijl ze niet altijd in gelijke mate mochten meedelen in de oorlogsbuit. Daarnaast leverden de bondgenoten een financiële bijdrage aan deze oorlogsmisaties. Burgers hoefden echter geen belasting te betalen. Ook hadden de bondgenoten over het algemeen minder commerciële en financiële mogelijkheden dan de Romeinen. Verder bestond er veel onzekerheid en spanning over de status van de *ager publicus* die Italische grootgrondbezitters hadden. De *socii* hadden ten slotte geen stem in de Romeinse politiek. Ze hadden geen stemrecht, mochten geen ambten bekleden en konden het Romeinse beleid dus nauwelijks sturen.⁵⁰

De landbouwhervormingen van Tiberius Gracchus maakten van het Italische verlangen naar burgerschap een prangende kwestie die op de politieke agenda kwam te staan. Zo raakten de zorgen van de Italiërs verbonden met andere actuele politieke zaken. Hervormers als Flaccus, Gracchus en Drusus probeerden op deze manier draagvlak te creëren voor hun maatregelen. Door haar in samenhang met andere politieke problemen te adresseren maakten zij de burgerschapskwestie echter vele malen gecompliceerder. Dit zorgde ervoor dat de problemen in de verhouding tussen de Romeinen en de Italiërs niet werden opgelost. Het is tevens de vraag of de bovengenoemde hervormers oprecht geïnteresseerd waren in het helpen van de Italiërs. Hoewel Appianus hun hervormingen bespreekt in aanloop naar de Bondgenotenoorlog en zich daarom richt op het streven naar burgerschap, is er reden om aan te nemen dat dit niet hun hoogste prioriteit was. Flaccus en Gracchus wilden waarschijnlijk in eerste instantie de uitvoering van de *Lex Sempronia* verbeteren, terwijl Drusus vooral de Senaat en de rechtbanken wilde hervormen. Hoewel zij wel degelijk ijverden voor Italiaans burgerrecht, waren zij niet bereid of in staat om de tegenstand te boven te komen. Dat

⁴⁷ Gabba, 'Rome and Italy', 113; Gareth C. Sampson, *Collapse of Rome. Marius, Sulla and the First Civil War* (Havertown 2013) 18.

⁴⁸ App. *BC* 1.35.

⁴⁹ Dart, 'Deceit and the struggle', 101-103; Gabba, 'Rome and Italy', 111-113; Keaveney, *Rome and the unification*, 87-92.

⁵⁰ Seth Kendall, 'Appian, allied ambassadors, and the rejection of 91. Why the Romans chose to fight the *Bellum sociale*', in: Saskia T. Roselaar (red.), *Processes of integration and identity formation in the Roman Republic* (Leiden 2012) 105-121, aldaar 113-118; John R. Patterson, 'Rome and Italy', in: Robert Morstein-Marx en Nathan S. Rosenstein (red.), *A companion to the Roman republic* (Malden 2006) 606-624.

de Romeinse leiders hun beloften aan de Italiërs niet nakwamen, is een belangrijke factor geweest in het uitbreken van de Bondgenotenoorlog.

Hoofdstuk 2: Rome tijdens de Bondgenotenoorlog

Nadat de hervormingen van Drusus in 91 v.Chr. gestrand waren, begonnen de Romeinen signalen te ontvangen dat de Italiërs samenzwoeren tegen hen en onderling gijzelaars uitwisselden. Dit duidde erop dat de Italiërs vijandige plannen hadden en zich in dat kader met elkaar verbonden. Appianus zegt dat dit pas gebeurde naar aanleiding van Drusus' dood, maar dat is onwaarschijnlijk aangezien dit de rebellen te weinig tijd zou hebben gegeven om zich goed te kunnen organiseren.⁵¹ Als reactie op de acties van de *socii* stuurden de Romeinen *praetors* naar diverse delen van Italië om de situatie in de gaten te houden. Een van deze *praetors* ontdekte een samenzwering in Asculum en probeerde zijn autoriteit met dreiging te doen gelden. Hij en zijn legaat werden echter, zo schrijft Appianus, door de inwoners van Asculum vermoord, evenals alle andere aanwezige Romeinen.⁵² Ook Velleius zegt dat de inwoners van Asculum de *praetor* en zijn helper doodden, wat de Bondgenotenoorlog inluidde.⁵³ Hoewel Diodorus de stad Asculum niet bij naam noemt, vertelt hij over dezelfde gebeurtenis, waarbij hij vooral aandacht heeft voor een toevallig aanwezige komiek die in leven bleef dankzij zijn humor.⁵⁴ Er is dus geen reden om te twifelen aan het waarheidsgehalte van deze gebeurtenis, die een grote mentale impact had op de Romeinen. Doordat meerdere Italische volken zich achter Asculum schaarden, brak de Bondgenotenoorlog uit.⁵⁵

Na de gebeurtenissen in Asculum, maar voordat de oorlog in heel Italië daadwerkelijk begonnen was, stuurden de opstandige bondgenoten een gezantschap naar Rome. Deze ambassadeurs presenteerden in de winter van 91/90 v.Chr. een ultimatum met klachten en wensen, teneinde een oorlog te voorkomen. Zodra zij echter hun verzoek om burgerschap noemden, werden ze door de Senaat weggestuurd. De Romeinen wilden het gezantschap niet serieus nemen voordat de bondgenoten boete zouden hebben gedaan voor hun daden in Asculum. Hierop zagen de *socii* volgens Appianus geen andere mogelijkheid dan tot oorlog over te gaan.⁵⁶ Appianus is de enige bron voor deze gebeurtenis. Hoewel deze passage, die hij direct op de gebeurtenissen in Asculum laat volgen, onderdeel is van Appianus' narratieve strategie om de voorgeschiedenis van de Bondgenotenoorlog in het kader van het burgerschap te plaatsen, is er geen reden om de historiciteit van het ambassadeurschap te ontkennen. Appianus staat niet bekend om het fabriceren van fictieve verhalen.⁵⁷ De reden dat andere auteurs het voorval niet melden, is wellicht dat het ambassadeurschap geen enkele uitwerking heeft gehad.

Toch kunnen we enkele dingen leren van het verhaal over de ambassadeurs. De Romeinen waren fel gekant tegen het verlenen van burgerrecht aan de Italiërs. Hun houding was star en onverzettelijk. De afwijzing van de ambassadeurs getuigt ervan dat de Romeinen, in tegenstelling tot de *socii*, geen enkel heil zagen in onderhandelingen. Dit kan twee dingen betekenen: ofwel Rome onderschatte de *socii* en verwachtte niet dat het tot een groot conflict zou komen, ofwel Rome was zozeer gekant tegen burgerrecht voor de Italiërs dat het haar een oorlog waard was. De bronnen

⁵¹ App. *BC* 1.38.

⁵² App. *BC* 1.38.

⁵³ Vell. *Pat.* 2.15.

⁵⁴ Diod. *Sic.* 37.12.

⁵⁵ Keaveney, *Rome and the unification*, 117-118; Kendall, 'Appian, allied ambassadors', 105; Gabba, 'Rome and Italy', 113-114; Edward Bispham, 'The Social War', in: Alison E. Cooley (red.), *A companion to Roman Italy* (Chichester 2016) 76-89, aldaar 76.

⁵⁶ App. *BC* 1.39.

⁵⁷ Kendall, 'Appian, allied ambassadors', 105-108; Gabba, 'Rome and Italy', 115.

maken geen melding van enige Romeinse inspanning om de situatie te de-escaleren en een gewapend conflict te voorkomen. Hoewel het denkbaar is dat de Romeinen de *socii* onderschat hebben en de grootte van het komende conflict niet konden voorspellen, kregen zij duidelijke signalen over de Italische intenties en capaciteiten. Het feit dat de *socii* gijzelaars uitwisselden en een gezamenlijk ambassadeurschap stuurden, moet voor de Romeinen een alarmerende waarschuwing geweest zijn.⁵⁸ De verbondenheid van de *socii* betekende immers dat de dreigende rebellie niet geïsoleerd en makkelijk te onderdrukken zou zijn, zoals in Fregellae in 125 v.Chr. het geval was geweest. Daarom is het aannemelijk dat het voor de Romeinen geen optie was om de Italiërs het burgerrecht te verlenen, zelfs als deze afwijzing tot oorlog zou leiden.

De oorzaak van deze ontoegeeflijke houding was dat de Romeinse Republiek in hoge mate steunde op de uitbuiting van de Italiërs. De bondgenoten waren namelijk verplicht soldaten te leveren voor de Romeinse oorlogen en daarvoor te betalen. Romeinse legeraanvoerders konden de Italische legionairs wreder behandelen dan hun Romeinse collega's en hen aan meer gevaren blootstellen, terwijl ze hun een relatief klein deel van de buit toekenden. Als de Italiërs het burgerschap zouden ontvangen, zou hier een einde aan komen. Ook zouden de Italiërs als burgers kunnen meedingen naar invloedrijke en prestigieuze posten, wat extra concurrentie zou betekenen voor de bestaande burgerklasse. Meer in het algemeen zou het stemrecht voor de Italiërs tot gevolg hebben dat de Romeinse overheid hun belangen serieus zou moeten meewegen en vertegenwoordigen, wat tot dan toe niet nodig was geweest.⁵⁹

Vroeg in het jaar 90 v.Chr. begonnen de Romeinen onder de *Lex Varia* een gerechtelijk onderzoek (*quaestio*) om uit te zoeken wie schuldig was aan het uitbreken van de Italische opstand en deze personen in de rechtbank te straffen. In de ogen van velen was Drusus te toegeeflijk geweest voor de Italiërs. Aangezien Drusus feitelijk verdacht werd van samenspannen met de rebellen, richtte de onderzoekscommissie zich met name op het veroordelen van medestanders van de wijlen tribuun. Zo ontstond een heksenjacht tussen politieke tegenstanders, wat niet bevorderlijk was voor de eenheid. Gedurende de oorlog namen de Romeinen meer afstand van de *quaestio* en keerden ze zich tegen de drijvende kracht erachter, de tribuun Varius.⁶⁰ De *quaestio* toont dat de Romeinen meer aandacht hadden voor de schuldvraag dan voor een oplossing van het conflict. Hieruit kan worden opgemaakt dat een eventuele burgerschapsverlening aan de Italiërs vooralsnog onbespreekbaar was voor de Romeinse elite.

De consuls in 90 v.Chr. waren L. Julius Caesar en P. Rutilius Lupus, die samen met de generaals Marius en Sulla het bevel voerden in de Bondgenotenoorlog. De Romeinen werden geholpen door de Latijnen en enkele loyale *socii*. Er werd op twee fronten gevochten: in het noordoosten en in het zuidwesten van Italië. De Romeinse strategie was aanvankelijk om de rebellen tegen te houden in hun eigen gebieden. In eerste instantie verliep de strijd niet voorspoedig voor de Romeinen en raakte de oorlog in een impasse. Etruria en Umbria voegden zich kortstondig bij de opstandige gebieden, maar ze werden na korte tijd tot de orde geroepen door Rome.⁶¹

Inmiddels zagen de Romeinen zich gedwongen concessies te doen aan de Italiërs. De *Lex Calpurnia* (90 v.Chr.) gaf legerleiders de mogelijkheid om hun troepen te belonen met het burgerrecht. Een grote impact had de wet niet, omdat er weinig gebruik van werd gemaakt. De *Lex Iulia*, die aan het eind van 90 v.Chr. werd uitgevaardigd, speelde een cruciale rol in de Bondgenotenoorlog. Deze wet, waarover in het vierde hoofdstuk meer, beloonde alle trouwe Italiërs met burgerschap. Zij waren van doorslaggevend belang geweest in de strijd en werden door de *Lex Iulia* bekrachtigd in hun loyaliteit.

⁵⁸ Kendall, 'Appian, allied ambassadors', 108-113.

⁵⁹ Ibidem, 113-121.

⁶⁰ App. BC 1.37-38; Sampson, *Collapse of Rome*, 41-42; Gabba, 'Rome and Italy', 114-115; Keaveney, *Rome and the unification*, 165-169.

⁶¹ Bispham, 'Social War', 87; Gabba, 'Rome and Italy', 122; Keaveney, *Rome and the unification*, 131-145.

Met deze cruciale wet wisten de Romeinen te voorkomen dat twijfelende Latijnen en bondgenoten zouden overlopen en de rebellen de overhand zouden geven. Appianus lijkt te impliceren dat de Romeinen hierbij vooral de Etrusken op het oog hadden. Nadat de wet was aangenomen, zo schrijft hij, werd deze rondgestuurd onder de Etrusken.⁶² Het is enigszins opmerkelijk dat Appianus alleen de inwoners van Etruria op deze manier apart zet, aangezien de wet ook voor andere gemeenschappen gold. Ik denk evenwel dat zijn eenzijdige focus op de Etrusken geen vergissing is, maar accuraat weergeeft wat de primaire Romeinse doelstelling was, namelijk zich te verzekeren van Etruskische steun. De Etrusken vormden een militaire factor van belang en een oorlog met hen zou bovendien een nieuw front hebben opgeleverd. Door hun superioriteit in middelen en mankracht wisten de Romeinen in 89 v.Chr. het militaire tij te keren. Meerdere belangrijke vestingsteden van de *socii* werden ingenomen. In 88 v.Chr. was de Bondgenotenoorlog beslecht. Alleen de Samnieten weigerden tot 82 v.Chr. zich over te geven.⁶³

Op basis van het bovenstaande kunnen we concluderen dat de Romeinse houding jegens de Italiërs en hun burgerschapswens bij het uitbreken van de Bondgenotenoorlog ronduit negatief was. Zelfs toen de bondgenoten aanstuurden op een conflict waren de Romeinen niet bereid tot onderhandelen. Het bestaande bondgenotensysteem en de bijbehorende uitbuiting waren te waardevol voor Rome. Het uitvaardigen van de *Lex Iulia* kwam alleen voort uit militaire noodzaak. Toch representeert dit een kleine mentaliteitsverandering: hoewel men ongetwijfeld nog steeds bezwaren had tegen het verlenen van burgerrecht aan de Italiërs, waren deze inmiddels ondergeschikt geworden aan het winnen van de oorlog.

Hoofdstuk 3: *Socii* tijdens de Bondgenotenoorlog

Tijdens de Bondgenotenoorlog traden de rebellerende *socii* als eenheid op. Dit is opmerkelijk in de zin dat het bondgenotensysteem van Rome bedoeld was om dit te voorkomen. Toch had de Italische samenwerking een lange voorgeschiedenis. In het leger vormden de bondgenoten samen een aparte groep. Met name de soldaten uit de Italische elites werkten veel samen. Door heel Italië bestonden tussen leden van de hoogste klasse ook banden van *hospitium*, wat inhield dat men elkaar gastvrijheid en andere diensten verleende. Deze solidariteit werd versterkt door huwelijken en daarmee gepaard gaande giften van land tussen de belangrijkste families van Italië. Door overzeese handel kwamen Italiërs uit verschillende streken met elkaar in contact. Zo werd onderlinge solidariteit en gezamenlijk handelen mogelijk.⁶⁴

In 91 v.Chr. manifesteerde deze samenwerking zich openlijk. Niet alle Italiërs kwamen echter in opstand. Alle Latijnen bleven trouw aan Rome, met uitzondering van Venusia, een Romeinse kolonie langs de Via Appia in Zuid-Italië. Deze stad was omringd door rebellerende gebieden en het is waarschijnlijk dat er een grote Oskische, niet-Latijnse gemeenschap woonde. Naar mijn mening hebben deze factoren er in sterke mate toe bijgedragen dat Venusia als enige Latijnse stad rebelleerde. Ik meen dat de loyale houding van de Latijnen te verklaren is door hun relatief goede behandeling door de Romeinen. De Latijnse elite was in de eerste plaats redelijk tevreden doordat ze het *civitas per magistratum* kon verkrijgen. De Latijnen hadden daarnaast via hun taal en privileges een hechtere band met Rome dan de rest van Italië.⁶⁵ De voornaamste *socii* die rebelleerden waren de Marsi en de

⁶² App. *BC* 1.49.

⁶³ Bispham, 'Social War', 87; Gabba, 'Rome and Italy', 119-126; Keaveney, *Rome and the unification*, 131-158.

⁶⁴ John R. Patterson, 'Contact, co-operation, and conflict in pre-Social War Italy', in: Saskia T. Roselaar (red.), *Processes of integration and identity formation in the Roman Republic* (Leiden 2012) 215-226; Keaveney, *Rome and the unification*, 27-28.

⁶⁵ Patterson, 'Contact, co-operation', 224; Keaveney, *Rome and the unification*, 119; Gabba, 'Rome and Italy', 115; Brunt, 'Italian aims', 97-98, 102; Sherwin-White, *Roman citizenship*, 135-136.

Samnieten.⁶⁶ Niet alle *socii* kwamen in opstand, en de gemeenschappen die dat wel deden kenden soms interne onenigheid. Een illustratie hiervan is Velleius' verhaal over zijn voorvader Minatius Magius. Hij bleef, in tegenstelling tot de meerderheid van zijn stad Aeculanum, trouw aan Rome en leidde een loyalistische militie.⁶⁷ Het is Velleius' bedoeling om met dit verhaal zijn familie in een goed daglicht zetten, waardoor het zeer wel denkbaar is dat hij de uniciteit en impact van Minatius' handelingen heeft willen benadrukken en overdrijven. Om te anticiperen op twijfels over zijn geloofwaardigheid verwijst Velleius naar andere bronnen over Minatius Magius. Wat uit deze anekdote voor dit onderzoek van belang is, is dat de Italiërs niet homogeen opereerden en zich verschillend opstelden tegenover de Romeinen.

Ten minste vanaf de tijd van de Gracchi hadden de bondgenoten gehoopt op het burgerschap. Meerdere Romeinse staatslieden hadden hen het burgerschap in het vooruitzicht gesteld, zonder dit daadwerkelijk te realiseren. Diodorus noemt – mijns inziens terecht – de gebroken beloftes van de Romeinen expliciet als een oorzaak van de oorlog.⁶⁸ Door het falen van de Romeinse politiek was de situatie in 91 v.Chr., toen de *socii* gijzelaars begonnen uit te wisselen, bijzonder ontvlambaar geworden. De moord op alle Romeinen in Asculum laat de grote frustratie onder de *socii* zien. Desondanks waren ze bereid tot onderhandelen en stuurden ze een gezantschap naar Rome. Daar klaagden ze volgens Appianus dat ze als bondgenoten het Romeinse rijk hadden helpen opbouwen, maar geen toegang hadden gekregen tot het burgerschap.⁶⁹ Dit komt overeen met wat Velleius meldt over de grieven van de *socii*. Hij rechtvaardigt hen door te zeggen dat de bondgenoten het burgerschap zochten van de Romeinse staat die ze eigenhandig hadden opgebouwd en verdedigd. Velleius noemt de legerdienst in het bijzonder: hij stelt dat de Italiërs ieder jaar en in elke oorlog dubbel zoveel soldaten leverden als de Romeinen.⁷⁰ Modern onderzoek heeft aangetoond dat deze claim niet ongeloofwaardig is.⁷¹ Wat uit beide passages van Appianus en Velleius naar voren komt is dat de *socii* ten diepste gelijkwaardigheid met de Romeinen wilden, zodat aan hun uitbuiting een einde zou komen. De bereidheid tot wachten was er na Drusus' dood niet meer. Daarom kwamen de bondgenoten in opstand. Mijns inziens was dit, gezien het rommelige begin van de oorlog en de gemengde intenties en verwachtingen in het rebellenkamp, eerder een wanhoopsdaad en een uiting van grote onvrede dan een rationele actie met duidelijk omliggende doelen. Het is dan ook niet gemakkelijk om te onderscheiden of de bondgenoten rebelleerden omdat ze Romeinse burgers wilden worden, of omdat ze zich permanent wilden afscheiden. Om in deze kwestie meer duidelijkheid te verschaffen zal ik de confederatie Italia, enige Italische munten en enkele gebeurtenissen uit de oorlog bespreken.

Over Italia is niet veel informatie voorhanden. Velleius meldt dat de Italiërs Corfinium kozen als hoofdstad, die ze Italica noemden.⁷² Diodorus geeft aan het begin van zijn beschrijving van de Bondgenotenoorlog verdere aanwijzingen over de inrichting van het samenwerkingsverband tussen de rebellen. De federale hoofdstad Italica, waar een grote oorlogsvoorraad werd bewaard, had een forum en een raadszaal. Een senaat met vijfhonderd gekozen leden nam het bestuur van Italia op zich, terwijl twee consuls en twaalf *praetors*, die jaarlijks gekozen werden, de oorlog leidden.⁷³ Het merendeel van de historiografie heeft Diodorus gevolgd door Italia te zien als een volwaardige staat.⁷⁴

⁶⁶ Gabba, 'Rome and Italy', 115; Keaveney, *Rome and the unification*, 118; Brunt, 'Italian aims', 108-109.

⁶⁷ Vell. Pat. 2.16.

⁶⁸ Diod. Sic. 37.2.

⁶⁹ App. BC 1.38-39.

⁷⁰ Vell. Pat. 2.15.

⁷¹ Kendall, 'Appian, allied ambassadors', 113-114.

⁷² Vell. Pat. 2.16.

⁷³ Diod. Sic. 37.2.

⁷⁴ Keaveney, *Rome and the unification*, 121-127; Brunt, 'Italian aims', 111-120; Gabba, 'Rome and Italy', 118; Sherwin-White, *Roman citizenship*, 137-138, 147; Salmon, *Making of Roman Italy*, 129; Sampson, *Collapse of Rome*, 21-25.

Dit zou impliceren dat de Italiërs – los van de vraag of ze het burgerschap verlangden en of dit eventuele verlangen een oorzaak was van de Bondgenotenoorlog – een serieuze poging tot afscheiding van Rome ondernamen. Dart betoogt daarentegen dat Italia vooral een militaire organisatie was en om die reden overschat is in de historiografie. Volgens hem waren de Italiërs tijdens de oorlog nog steeds gericht op het verkrijgen van het Romeinse burgerschap.⁷⁵ Het is inderdaad goed mogelijk dat Italia weinig andere doelen diende dan oorlogvoering en met minder verfijning was georganiseerd dan Diodorus voorstelt. De orde en structurering die hij er achteraf in aanbrengt is wellicht geen goede reflectie van de werkelijkheid. Gezien de hevigheid en importantie van de strijd is het waarschijnlijker dat de *socii* meer belang hechtten aan het winnen van de oorlog dan aan het uitwerken van hun politiek-institutionele constitutie. Het is dan ook niet onaannemelijk dat gelijkwaardigheid met de Romeinen een belangrijk doel bleef voor de *socii*. In die zin biedt Darts betoog een waardevolle nuancering. Toch kunnen we niet voorbijgaan aan het feit dat de Italiërs rebelleerden en een eigen samenwerkingsverband oprichtten. Dit duidt er mijns inziens op dat ze er niet enkel op uit waren om opgenomen te worden in de Romeinse burgerstand, maar zich ook wilden afzetten tegen en losmaken van de Romeinen.

De munten die de Italiërs sloegen werpen een interessant licht op deze zaak. Het enkele feit dat ze zelf munten maakten, duidt erop dat ze zichzelf een bepaalde mate van zelfstandigheid toedichtten. De meest sprekende munt is die met aan een kant de afbeelding van een stier die een wolvin vertrapt en aanvalt met zijn hoorns, al dan niet vergezeld van het Oskische opschrift 'Viteliu' (Italia). Op de andere zijde staat de god Bacchus als Liber Pater afgebeeld.⁷⁶ De stier staat symbool voor Italia en Samnium, terwijl de wolvin Rome symboliseert. Bacchus als Liber Pater staat voor vrijheid. Hoewel op de munt waarschijnlijk sprake is van propagandistische overdrijving, geeft de afbeelding een duidelijke aanwijzing over de intenties van de *socii*: ze waren uit op de verwoesting van Rome. Bij deze munt is op geen enkele manier sprake van een intentie om ooit weer vredig samen te komen met de Romeinen. Een andere munt toont aan de voorzijde de buste van de gelauwerde Italia met het Latijnse opschrift 'Italia'. Op de achterzijde zit de vrouwenfiguur Italia in wapenrusting op een stapel schilden, terwijl Victorie een krans op haar hoofd plaatst.⁷⁷ Dit is een allegorie op de militaire successen van de bondgenoten. Deze worden gevierd als een overwinning voor het op zichzelf staande Italia, niet als stap richting het Romeinse burgerschap. Op de voorkant van een andere munt staat het gelauwerde hoofd van Italia met het opschrift 'Viteliu' of 'Italia'. Op de achterkant staan twee, vier of acht soldaten die een eed zweren door hun zwaarden bij elkaar te houden en daarmee te wijzen naar een varken dat wordt geofferd.⁷⁸ Hiermee wilden de *socii* hun eenheid en verbondenheid tonen. Tegelijkertijd wordt gesuggereerd dat eventuele overlopers hetzelfde lot zullen ondergaan als het varken. Met de eed-scène benadrukten de Italiërs hun geslotenheid en afstand ten opzichte van de Romeinen, waarbij geen ruimte lijkt te zijn voor samenwerking of verbodering met de Romeinen. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van Italische munten. Hieruit blijkt een groot verlangen naar autonomie en een afkeer van Rome. Het is echter goed in herinnering te brengen dat munten geen objectieve werkelijkheid beschrijven, maar idealiserende, overdrijvende representaties zijn.

Twee momenten uit de Bondgenotenoorlog zijn het vermelden waard. Diodorus beschrijft een opmerkelijke gebeurtenis uit het jaar 90 v.Chr. De Romeinse generaal Marius en zijn Italische tegenhanger Poppaediuz zouden elkaar gesproken hebben over de Italische burgerschapswens, terwijl hun beider legers voor korte tijd verboderden. Romeinen en Italiërs herkenden in elkaar vrienden

⁷⁵ Christopher J. Dart, 'The "Italian constitution" in the Social War. A reassessment (91 to 88 BCE)', *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte* 58 (2009) 2, 215-224.

⁷⁶ Grueber, *Coins of the Roman Republic*, 327 nr. 18, 333 nr. 41-42.

⁷⁷ Ibidem, 324 nr. 11, 325 nr. 12-16.

⁷⁸ Ibidem, 323 nr. 1-4, 324 nr. 5-10, 331 nr. 35-36, 332 nr. 39-40, 335 nr. 43, 336 nr. 44-47.

en verwanten.⁷⁹ Diodorus is de enige bron voor deze gebeurtenis. De passage vervult geen duidelijke functie met betrekking tot de grotere verhaallijn van Diodorus, behalve dat het een groot contrast tekent met alle overige vertellingen over de oorlog. Zijn bedoeling is ongetwijfeld moralistisch, namelijk de lezer aan te sporen tot vredige gesprekken in plaats van strijd. Het is onzeker of de gebeurtenis daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, maar op basis van twee andere bronnen meen ik dat deze mogelijkheid niet irreëel is. Plutarchus maakt in *Marius* 33 melding van een uitwisseling van licht provocerende boodschappen tussen Marius en Poppaedijs. Volgens Plutarchus daagde Poppaedijs Marius uit: 'Als u een grote generaal bent, Marius, kom dan en vecht het uit met ons', waarop Marius antwoordde: 'Nee, maar als uzelf een grote generaal bent, dwing mij dan om tegen mijn wil te komen vechten tegen u'. Dit toont aan dat er contact was tussen de twee heren die elkaar lijken te respecteren. Cicero beschrijft in *Philippicae* 12.27 een vergelijkbare gebeurtenis waarvan hij ooggetuige was geweest, namelijk dat de Romeinse consul Pompeius en de Italische generaal Scato elkaar in vrede ontmoetten. Ik meen daarom dat het verhaal van Diodorus waar zou kunnen zijn. De ontmoeting tussen de legers van Marius en Poppaedijs laat zien dat er contact mogelijk was tussen de Romeinen en de bondgenoten en dat de burgerschapskwestie voor beide partijen tot op zekere hoogte bespreekbaar was.

Het andere voorval komt eveneens bij Diodorus vandaan. In 88 v.Chr. hadden de Romeinen de overhand gekregen in de strijd en waren er nog slechts enkele *socii* die zich niet wilden overgeven. Deze standvastige *socii* stuurden een gezantschap om Mithridates om hulp te vragen, de koning van Pontus die op dat moment de Romeinse provincie Asia aanviel. Deze weigerde echter zijn steun toe te zeggen zolang hij Asia niet veroverd had.⁸⁰ Het gezantschap naar Mithridates was een wanhoopsdaad van de *socii*, die zo hoopten nog een kans te maken in de strijd. Uit deze gebeurtenis kunnen we opmaken dat hun houding tegenover Rome onverzettelijk vijandig was, ook al was hun strijd zo goed als verloren. Ze stonden niet open voor verzoening en opname in de Romeinse burgerstand.

In 90 en 89 v.Chr. gaven de meeste bondgenoten zich over. Hierop werden zij toegelaten tot de Romeinse burgerstand. Sommige Italiërs, zoals de Etruriërs en de Umbriërs, legden de wapens neer vanwege de verlokkingen van het burgerschap. Andere groepen, zoals de Marsi en Lucaniërs, gaven zich over omdat ze de strijd niet langer konden voortzetten. Hieruit blijkt dat er qua motivaties en verwachtingen veel diversiteit was binnen de *socii*. Ook lijken ze niet altijd volgens een strak vooropgezet plan te hebben gehandeld. De rebellie kwam voort uit een verlangen naar zowel gelijkwaardigheid als onafhankelijkheid. Op basis van de bronnen die we hebben is het lastig om te bepalen welke van doorslaggevend belang is geweest. Waarschijnlijk liepen beide motieven in elkaar over.

Hoofdstuk 4: Burgerrecht voor de Italiërs

In de jaren 90 en 89 v.Chr. werden vier wetten uitgevaardigd die de Italiërs het burgerrecht gaven. De minst belangrijke was de *Lex Calpurnia*, die Romeinse generaals de mogelijkheid gaf hun Italische troepen te belonen met het burgerschap. De exacte datum en omstandigheden van deze wet zijn onzeker, maar ik acht het waarschijnlijk dat deze in 90 v.Chr. vóór de *Lex Iulia* is uitgevaardigd, aangezien ze anders geen nut zou hebben gehad. De *Lex Calpurnia* vond nauwelijks navolging en had derhalve geen grote gevolgen voor de Italiërs.⁸¹ Vele malen invloedrijker was de *Lex Iulia de civitate* (90 v.Chr.). Deze wet was van doorslaggevend belang voor het verloop van de Bondgenotenoorlog.⁸²

⁷⁹ Diod. Sic. 37.15.

⁸⁰ Diod. Sic. 37.2.

⁸¹ Keaveney, *Rome and the unification*, 170; Sampson, *Collapse of Rome*, 39-40; Bispham, 'Social War', 87.

⁸² Zie hoofdstuk 2 hierboven.

De *Lex Iulia* verleende het burgerrecht aan alle Italiërs die loyaal waren gebleven aan Rome.⁸³ Hiermee deden de Romeinen een grote concessie op het belangrijkste punt waarom de oorlog begonnen was; ze gaven de Italiërs feitelijk hun zin. De wet was ook in een ander opzicht revolutionair: de Latijnen en bondgenoten werden niet als individuen opgenomen in het Romeinse burgerschap, maar als gemeenschappen. Vóór de Bondgenotenoorlog hadden ze bijna uitsluitend op individuele basis privileges en statusverhogingen kunnen ontvangen. De *Lex Iulia* veranderde dit. Een stad of dorp moest een vergadering beleggen waarin de inwoners zichzelf Romeins verklaarden.⁸⁴

Omtrent de inhoud en bedoelingen van de *Lex Plautia Papiria* (89 v.Chr.) bestaat minder helderheid. Alleen Cicero geeft een beknopte referentie aan de wet in de strafrechtelijke redevoering *Pro Archia* 4.7 ('Si qui foederatis civitatibus ascripti fuissent; si tum, cum lex ferebatur, in Italia domicilium habuissent; et si sexaginta diebus apud praetorem essent professi.'). Keaveney vat de wet ruim op en meent dat ze het burgerrecht schonk aan Italische gemeenschappen die binnen zestig dagen de wapens neerlegden; hij is de enige die denkt dat de wet op gemeenschappen gericht was.⁸⁵ Dit is onaannemelijk aangezien Cicero het over individuele burgers heeft. Daarnaast zou de *Lex Plautia Papiria* in Keaveney's lezing nauwelijks verschillen van de *Lex Iulia*. Brunt beweert dat de wet het burgerschap verleende aan individuele rebellen die zich overgaven.⁸⁶ Matyszak heeft een soortgelijke mening. Hij denkt dat de *Lex Plautia Papiria* het burgerschap gaf aan alle Italiërs die zich binnen zestig dagen overgaven en in Rome meldden, waarna ze als nieuwe rekruten dienst konden doen in het Romeinse leger.⁸⁷ Dit is mogelijk, maar deze interpretatie negeert Cicero's woorden over de status en residentie van de Italiërs, die hij ongetwijfeld niet zonder reden had opgeschreven. Sherwin-White betoogt dat de wet enkel bedoeld was voor Italiërs die niet in hun thuisstad woonden (*ascripti* of *adscripti*) en daarom niet van de *Lex Iulia* konden profiteren.⁸⁸ Ook Williamson denkt dat de *Lex Plautia Papiria* gericht was op buitenlanders in Italische steden (*adscripti*) die zich binnen zestig dagen bij een *praetor* meldden.⁸⁹ Deze interpretatie is het meest overtuigend, aangezien deze het dichtste bij Cicero's tekst blijft. Ik denk daarom dat de *Lex Plautia Papiria* gezien moet worden als een uitbreiding op en een aanvulling van de *Lex Iulia*. De vierde burgerschapswet was de *Lex Pompeia* (89 v.Chr.). Deze wet schonk de Latijnse status aan de Italiërs boven de rivier de Po.⁹⁰

Met deze vier wetten waren de Italiërs in naam toegelaten tot het Romeinse burgerschap. Hierop volgde hun daadwerkelijke, praktische incorporatie in de Romeinse staat. Het toekennen van politieke rechten was het belangrijkste aspect hiervan. De Romeinen probeerden hun nieuwe Italische medeburgers op dit vlak echter tegen te werken en zodoende hun politieke invloed te beperken. Dit was met name het geval bij de regeling van het stemrecht in de *comitia tributa*. Deze volksvergadering was ingericht in vijftig 'stammen' die elk één stem hadden, hoewel ze niet even groot waren. De stammen stemden altijd in een vaste volgorde en zodra een meerderheid bereikt was, stopte de stemming. De Romeinen waren van plan om de Italiërs over een aantal – al dan niet nieuwe – stammen te verspreiden, die als laatste zouden stemmen.⁹¹ Volgens Appianus werden er tien nieuwe stammen

⁸³ App. *BC* 1.49.

⁸⁴ Matyszak, *Cataclysm*, 99-101; Keaveney, *Rome and the unification*, 170; Sherwin-White, *Roman citizenship*, 150-152; Brunt, 'Italian aims', 107-110; Gabba, 'Rome and Italy', 126; Callie Williamson, *The laws of the Roman people. Public law in the expansion and decline of the Roman republic* (Ann Arbor 2005) 326-327.

⁸⁵ Keaveney, *Rome and the unification*, 170-171.

⁸⁶ Brunt, 'Italian aims', 107-108.

⁸⁷ Matyszak, *Cataclysm*, 101.

⁸⁸ Sherwin-White, *Roman citizenship*, 151-152.

⁸⁹ Williamson, *Laws of the Roman people*, 328.

⁹⁰ Sherwin-White, *Roman citizenship*, 157-159; Gabba, 'Rome and Italy', 126.

⁹¹ Matyszak, *Cataclysm*, 113-114; C.F. Konrad, 'From the Gracchi to the First Civil War (133-70)', in: Robert Morstein-Marx en Nathan S. Rosenstein (red.), *A companion to the Roman republic* (Malden 2006) 167-189, aldaar 179; Sampson, *Collapse of Rome*, 61-62; Keaveney, *Rome and the unification*, 171.

toegevoegd, terwijl Velleius zegt dat de Italiërs over acht stammen werden verspreid.⁹² Aangezien Velleius het niet expliciet over nieuw te creëren stammen heeft, doelde hij waarschijnlijk op bestaande stammen. Matyszak heeft getracht deze tegenstrijdigheid op te lossen door te betogen dat de Italiërs in acht oude en twee nieuwe stammen werden geplaatst.⁹³ Hoe dit ook zij, het is duidelijk dat de nieuwe burgers in slechts enkele stammen werden ingedeeld die bovendien als laatste stemden. Dit maakte de invloed van de Italiërs, die numeriek gezien waarschijnlijk meer dan acht of tien stammen hadden kunnen vullen, heel erg beperkt ten opzichte van een eventuele evenredige spreiding over alle stammen.⁹⁴ De Italische invloeden en belangen zouden op deze manier gemarginaliseerd raken. Zodoende konden de Senaat en de overige oude burgers de macht in handen houden. Hieruit kunnen we opmaken dat de Romeinen nog steeds verre van positief stonden tegenover de Italiërs.

Volgens zowel Appianus als Velleius was de restrictieve toelating tot de stammen van de *comitia tributa* een voorwaarde geweest van de burgerrechtsverlening.⁹⁵ Dat de Italiërs hiermee ingestemd zouden hebben, lijkt in tegenspraak met de grote en zwaarwegende onvrede die ze korte tijd later hierover manifesteerden. Dit kan mijns inziens op twee manieren worden opgelost. We kunnen enerzijds geloof hechten aan Appianus en Velleius en veronderstellen dat de Italiërs wel degelijk akkoord zijn gegaan met de genoemde voorwaarde, niet wetende of belang hechtende aan het feit dat ze hiermee hun politieke kapitaal verspeelden. Dit lijkt me een lichtgelovige, foutieve redenering die geen recht doet aan het oordeelsvermogen van de Italiërs en voorbijgaat aan het belang van politieke inspraak. De tweede optie is dat Appianus en Velleius de genoemde voorwaarde verzonnen hebben om het handelen van de Romeinen te rechtvaardigen. Ik geloof dat dit de meest plausible verklaring is, omdat de antieke auteurs zonder twijfel positief gedisponerd waren jegens de Romeinen en deze verklaring de contradictie in het Italische handelen vermijdt.

De Italiërs vreesden vanwege de voor hen nadelige stamindeling alsnog tweederangsburgers te blijven. Appianus schrijft dat ze 'erg weinig macht hadden bij de stemmingen'.⁹⁶ De Italiërs vonden medestanders in P. Sulpicius, tribuun in 88 v.Chr., en de oud-generaal en oud-consul Gaius Marius. Zij wilden alle nieuwe burgers in gelijke mate verdelen over de bestaande vijfendertig stammen. Volgens Appianus hadden Sulpicius en Marius hun eigenbelang op het oog, omdat ze de steun van de vele Italiërs wilden gebruiken voor hun eigen doeleinden. Vooral Marius, die verlangde naar het bevel in de Mithridatische oorlog, wordt door Appianus geportretteerd als een zelfzuchtige instigator die de tribuun met beloftes wist in te palmen. Hun plan stuitte vanwege het vermoeden van zelfzuchtigheid op grote weerstand bij de oude Romeinse burgers, die niet zonder reden vreesden dat hun macht verkleind en hun patronagenetwerken verstoord zouden worden. Dit leidde tot onrust en rellen in de stad. Sulpicius zorgde er met geweld en tegen de consulaire verordeningen, zo benadrukt Appianus, voor dat zijn maatregel werd aangenomen. Hierna gaf hij Marius het bevel over de oorlog tegen Mithridates, dat diens rivaal Sulla in 88 v.Chr. aanvankelijk had gekregen.⁹⁷ Het is duidelijk Appianus' bedoeling om Sulpicius en Marius in een kwaad daglicht wil stellen. Hij gelooft niet in hun oprechte intenties en meent dat ze uit eigenbelang handelden. We weten niet in hoeverre Appianus' inschatting klopt, maar het feit is wel dat Marius en Sulpicius profiteerden van hun inzet voor de Italiërs. De consequentie voor de Italiërs was dat er Romeinen waren die hen wilden helpen en daar wellicht

⁹² App. *BC* 1.49; Vell. Pat. 2.20.

⁹³ Matyszak, *Cataclysm*, 114.

⁹⁴ App. *BC* 1.55: 'de nieuwe burgers overtroffen de oude verreweg in aantal'. Zie voor een verdere indicatie van de talrijkheid van de nieuwe Italische burgers de bespreking van de census hieronder, maar ook de in hoofdstuk 3 genoemde mogelijkheid dat de Italiërs twee-derde deel van de Romeinse legers vormden.

⁹⁵ App. *BC* 1.49; Vell. Pat. 2.20.

⁹⁶ App. *BC* 1.55.

⁹⁷ App. *BC* 1.55-56.

baatzuchtige motieven voor hadden. Een grote groep van de Romeinen was echter niet bereid zich voor de Italiërs in te zetten, evenzeer met het oog op hun eigen machtspositie.

Sulla verkeerde in 88 v.Chr. nog in Italië om de laatste rebellen uit de Bondgenotenoorlog te bevechten. Hij trok met zijn leger naar Rome om orde op zaken te stellen en zijn eigen positie te verstevigen. Hij nam de stad in en doodde Sulpicius, terwijl Marius wist te ontvluchten. Ook verklaarde Sulla alle wetten van Sulpicius illegitiem en ongeldig, zodat de Italiërs niet meer in alle stammen zitting kregen.⁹⁸ Hierna vertrok hij op veldtocht tegen Mithridates.⁹⁹ De Italische kwestie fungeerde als een belangrijk twistpunt in de Romeinse politieke strijd, maar de nieuwe burgers waren per saldo niets vooruitgekomen.

Een van de nieuwe consuls van het jaar 87 v.Chr., L. Cornelius Cinna, wierp zich op als voorvechter van de Italiërs. Hij wilde de nieuwe Italische burgers weer over alle vijfendertig stammen van de *comitia tributa* verdelen. Door middel van een climactische drieslag probeert Appianus Cinna negatief neer te zetten. Ten eerste meldt hij dat Cinna het plan van Marius, die in Appianus' ogen zeer verdacht is (zie hierboven), gebruikte om de Italiërs te enthousiasmeren. Verder zaait hij twijfel over Cinna's motieven door het gerucht te noemen dat de Italiërs hem hadden omgekocht. In de derde plaats schrijft hij dat Cinna's aanhangers het Forum Romanum gewapend en luidkeels demonstrerend bezetten.¹⁰⁰ Hieruit kunnen we afleiden dat Appianus geen grote sympathie had voor de Italisch gezinde hervormers, hoewel hij tegelijkertijd blijkt geeft te beseffen dat de Italiërs niet 'machteloos' wilden blijven.

Voordat Cinna zijn plannen kon verwezenlijken werd hij echter door zijn tegenstanders uit Rome verdreven. Hierop verzamelde hij een leger, met daarin een aanzienlijke hoeveelheid Italische soldaten. Marius keerde intussen terug naar Italië, rekruteerde een troepenmacht en voegde zich vervolgens bij Cinna. Zij sloten ook een alliantie met de Samnieten, die nog met Rome in oorlog waren. De Romeinen hadden eerder geen vredesregeling met hen kunnen overeenkomen, omdat ze de Samnitische wensen niet wilden inwilligen. De Samnieten wilden namelijk het burgerschap voor zichzelf en voor iedereen die naar hen was overgelopen. Ook wilden ze hun oorlogsbuit houden en alle soldaten die naar de Romeinen waren gedeserteerd terugkrijgen.¹⁰¹ Aangezien Marius en Cinna troepen nodig hadden, waren zij bereid om tot een akkoord te komen met de Samnieten.¹⁰² Deze situatie is tamelijk paradoxaal: hoewel ze militair bijna verslagen waren, kregen de Samnieten volledig hun zin vanwege de politieke crisis in Rome. Gezamenlijk sloegen Cinna en Marius het beleg voor Rome en namen de stad uiteindelijk in. Ze vestigden hun heerschappij door op grote schaal af te rekenen met hun politieke vijanden, waarover zowel Diodorus als Appianus zijn afkeer uitspreekt.¹⁰³ Marius stierf in 86 v.Chr. op vreedzame wijze. Cinna bleef consul tot hij in 84 v.Chr. op het slagveld stierf. Ergens in dat jaar zorgden Cinna of zijn medestanders ervoor dat de nieuwe Italische burgers over alle stammen werden verdeeld. Helaas zijn de exacte omstandigheden en chronologie van deze cruciale wetgeving ons onbekend, waardoor we niet weten of de wet voor of na Cinna's dood werd aangenomen.¹⁰⁴ Feit is dat de nieuwe stamindeling een groot obstakel voor de integratie van de

⁹⁸ App. BC 1.59.

⁹⁹ Sampson, *Collapse of Rome*, 62-70; Konrad, 'From the Gracchi', 179-180; Matyszak, *Cataclysm*, 116-118; Keaveney, *Rome and the unification*, 172-175; Williamson, *Laws of the Roman people*, 328-332.

¹⁰⁰ App. BC 1.64.

¹⁰¹ Sampson, *Collapse of Rome*, 83, 95-96, 102; Keaveney, *Rome and the unification*, 182.

¹⁰² App. BC 1.68.

¹⁰³ Diod. Sic. 38/39.4-6; App. BC 1.71.

¹⁰⁴ Sampson, *Collapse of Rome*, 71-102; Konrad, 'From the Gracchi', 180-181; Keaveney, *Rome and the unification*, 180-185; Edward Bispham, 'The civil wars and the Triumvirate', in: Alison E. Cooley (red.), *A companion to Roman Italy* (Chichester 2016) 90-102, aldaar 91-94.

nieuwe burgers wegnam. De nieuwe stamverdeling was een grote stap richting gelijke rechten voor de Italiërs.

In 85 v.Chr. sloot Sulla vrede met Mithridates en een jaar later keerde hij terug naar Italië. Sulla versloeg zowel zijn Romeinse tegenstanders als de Samnieten en Lucaniërs, voordat hij in 82 v.Chr. Rome innam. Het is onduidelijk of Sulla Cinna's overeenkomst met de Samnieten gehonoreerd heeft. Hij beloofde de Italiërs in ieder geval dat hij niets aan hun verworvenheden zou afdoen, inclusief de stammenverdeling in de *comitia tributa*, en maakte hen duidelijk dat hij geen wrok koesterde vanwege hun steun aan Marius en de zijnen.¹⁰⁵ Deze boodschap van verzoening en aanvaarding was een goede strategie van Sulla, te meer omdat hij tegelijkertijd aankondigde wel wraak te zullen nemen op andere tegenstanders. Het stelde de Italiërs gerust en zorgde ervoor dat zij hem niet tegenwerkten. Hun steun aan Marius, Sulpicius en Cinna was niet hartgrondig geweest, maar gebaseerd op een pragmatische afweging van hun belangen. Dankzij zijn toezeggingen waren de nieuwe burgers, die vanwege hun stemrecht niet langer machteloos waren in de Romeinse politiek, bereid om Sulla te accepteren als leider.

Toen hij aan de macht gekomen was, opende Sulla de jacht op zijn politieke tegenstanders die het vorige regime hadden gesteund. Daarnaast confisqueerde hij als vergeldingsmaatregel bezittingen en grond in voormalige rebellegebieden waar Cinna en Marius veel steun hadden gehad. De vrijgekomen stukken land in Etruria, Umbria, Campania, Lucania en Samnium gaf hij aan tienduizenden van zijn veteranen. Appianus vindt de straffen die Sulla oplegde hardvochtig. Hij geeft een opsomming van mogelijke redenen waarom verdachten veroordeeld werden. Hierbij noemt hij voor de hand liggende zaken als het aanvoeren van een Marius-gezinde legermacht, maar ook het lenen van geld aan verdachte personen of zelfs iets arbitrairs als het meereizen met zulke personen.¹⁰⁶ Hoewel we Appianus' weergave niet als objectief en compleet moeten beschouwen, laat het wel zien dat Sulla's vergeldingsmaatregelen ingrijpend en veelvoorkomend waren. In 79 v.Chr. trok Sulla zich terug uit de politiek.¹⁰⁷ Hij lijkt zich aan zijn belofte jegens de Italiërs te hebben gehouden om hun verworvenheden niet aan te tasten. Keaveney stelt dat Sulla Italische burgers opnam in de Senaat, toen hij dit instituut met driehonderd leden uitbreidde.¹⁰⁸ Deze bewering vinden we echter niet expliciet terug in de bronnen. Appianus zegt alleen dat Sulla de beste *equites* koos en de vijfendertig stammen over hen liet stemmen.¹⁰⁹ Omdat de Italiërs in alle stammen zitting hadden, konden ze de stemmingen sturen en beïnvloeden. Daarom is het mogelijk dat Sulla enkele Italische burgers promoveerde tot senator. Dit neemt evenwel niet weg dat zijn kolonisatiepolitiek erg nadelig was voor een aantal individuele Italiërs. Wellicht werden zij, zoals voor de Bondgenotenoorlog overal het geval was geweest, op lokale schaal nog als minderwaardig behandeld. Al met al heeft Sulla institutioneel gezien geen stappen ondernomen om het burgerschap van de Italiërs als collectief te beperken.

Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat de meeste Romeinen nog steeds geen warme gevoelens hadden jegens de Italiërs. De mensen die de Italische burgerrechten wilden beperken, waren niet bereid hun macht te delen. Degenen die zich inspanden voor de nieuwe burgers deden dat daarentegen ook voor een aanzienlijk deel uit eigenbelang: ze hadden de steun van de Italiërs nodig voor hun politieke doelen. Zo bleef ook na de Bondgenotenoorlog de Italische kwestie altijd verbonden met de actuele Romeinse politiek. De Italiërs fungeerden daarom vooral als speelbal in de Romeinse politiek, maar dat maakte hen niet machteloos. Vanwege hun talrijkheid konden de

¹⁰⁵ App. *BC* 1.77.

¹⁰⁶ App. *BC* 1.96.

¹⁰⁷ Konrad, 'From the Gracchi', 181-184; F. Santangelo, 'Roman politics in the 70's B.C.. A story of realignments?', *Journal of Roman studies* 104 (2014), 1-27, aldaar 14-17; Keaveney, *Rome and the unification*, 186-190; Bispham, 'Civil wars', 94-96; Williamson, *Laws of the Roman people*, 332-337.

¹⁰⁸ Keaveney, *Rome and the unification*, 189-190.

¹⁰⁹ App. *BC* 1.100.

nieuwe burgers doorslaggevende steun geven in veel kwesties. Dit zorgde er uiteindelijk voor dat ze steeds meer geïntegreerd raakten in de Romeinse staat.

Om technisch gezien Romeins burger te zijn moesten de Italiërs ingeschreven worden bij de census. Vanaf dat moment konden ze hun burgerrechten uitoefenen. Bij de census van 86 v.Chr. werden 463.000 burgers geteld. Dit was geen grote verandering ten opzichte van de census van 115 v.Chr., toen er 394.000 Romeinen waren.¹¹⁰ Hier zijn twee mogelijke verklaringen voor: ofwel de inschrijving van de nieuwe Italische burgers was nog niet op gang gekomen, of er waren erg veel sterfgevallen geweest tijdens de oorlog. Onder Sulla's bewind was er geen telling en inschrijving van burgers. Pas in 70 v.Chr. vond er weer een census plaats, waarbij er 900.000 burgers werden geteld. Dit was een enorme verhoging in vergelijking met de laatste census van 86 v.Chr. Dit betekent mijns inziens dat de inschrijving van de Italiërs pas laat op gang kwam. Als gevolg van hun officiële inschrijving bij de census konden de nieuwe burgers plaatsnemen in de *comitia centuriata*. In dit wetgevende orgaan werden consuls en andere hoge magistraten gekozen. Ook had deze vergadering zeggenschap over oorlogsverklaringen. Door zitting te nemen in dit instituut konden de Italiërs samen met de Romeinen werkelijke macht uitoefenen.¹¹¹

Doordat alle Italiërs het burgerschap ontvingen, veranderde de territoriale organisatie van Romeins Italië ingrijpend. Heel het schiereiland werd ingedeeld in *municipia*. Alle gebieden van de voormalige Latijnen en bondgenoten werden op uniforme wijze gestructureerd. Dit gold voor zowel stedelijke als plattelandse regio's. In de rurale, tribale gebieden ontstond op deze manier een stimulans voor urbanisering. De *municipia* waren onderworpen aan de Romeinse wetten. Waarschijnlijk hadden ze alle eenzelfde soort constitutie, maar genoten ze ook enige autonomie. Ook al het territorium rondom Rome werd veranderd in *municipia*. Hierdoor hield de stadstaat Rome feitelijk op te bestaan. Wat hiervoor in de plaats kwam was een Romeinse staat met Rome als hoofdstad. Een fundamentele verandering was dat burgers niet langer in Rome hoefden te wonen. Alle burgers in heel Italië waren immers gelijk. Zodoende werd Italië een politieke eenheid, waarbij de focus op Rome lag. Dit was één van de meest cruciale ontwikkelingen in de geschiedenis van de Romeinse Republiek.¹¹²

Na de Bondgenotenoorlog groeide bij de burgers in Italië een dubbele loyaliteit: enerzijds waren ze verbonden aan het *municipium* waarin ze geboren waren, anderzijds waren ze trouw verschuldigd aan Rome. Alle burgers in heel Italië genoten dezelfde status en waren dus nominaal gelijk aan elkaar. Zij werden in dezelfde mate beschermd door de Romeinse wet. Tevens hadden ze de mogelijkheid om te participeren in de Romeinse politiek. Vooral de Italische elites grepen de kans aan om carrière te maken in Rome, hoewel het enkele generaties duurde voordat ze opklommen tot hoge posities zoals de Senaat. Echte macht hing immers nog altijd af van patronagebanden en persoonlijke contacten. Door de politieke eenwording van Italië verspreidden de wetten en bestuursvormen van de Romeinen zich. Dit ging gepaard met culturele romanisering. Lokale talen als het Oskisch verdwenen geleidelijk ten gunste van het Latijn. Ook Romeinse godsdienstige culten, architectuur en stadsplanning werden in meerdere of mindere mate overgenomen door de Italiërs. Evenwel bleven lokale en regionale culturen en identiteiten bestaan.¹¹³

¹¹⁰ Van de jaren tussen 115 en 86 v.Chr. hebben we geen gegevens over de census.

¹¹¹ Santangelo, 'Roman politics', 17-20; Sampson, *Collapse of Rome*, 101; Patterson, 'Rome and Italy', 614; Bispham, 'Civil wars', 91; Sherwin-White, *Roman citizenship*, 156.

¹¹² Sherwin-White, *Roman citizenship*, 159-173; Gabba, 'Rome and Italy', 127-128; Salmon, *Making of Roman Italy*, 134-142; Brunt, 'Italian aims', 120-126; Patterson, 'Rome and Italy', 614-616; Lomas, 'Italy during the Roman republic', 254-255; Bispham, 'Civil wars', 97-98.

¹¹³ Sherwin-White, *Roman citizenship*, 153-155; Patterson, 'Rome and Italy', 614-622; Brunt, 'Italian aims', 120-130; Salmon, *Making of Roman Italy*, 138-142; Lomas, 'Italy during the Roman republic', 255-257; Bispham, 'Civil wars', 100-101.

Als gevolg van de Bondgenotenoorlog en de daaropvolgende burgerrechtsverlening veranderde de verhouding tussen Rome en de Italiërs. De burgerschapswetten van 90 en 89 v.Chr., met als voornaamste de *Lex Iulia* en de *Lex Plautia Papiria*, deden echter niet meer dan het hoognodige: ze gaven het burgerschap aan de Italiërs. De volledige rechten die bij het burgerschap hoorden en die het waardevol maakten, volgden pas later. Het toekennen van deze rechten en participatiemogelijkheden ging niet van harte, waaruit blijkt dat de Romeinen de macht niet graag wilden delen. Het Italische streven naar volwaardig burgerschap raakte nauw verbonden met andere politieke zaken in Rome, met name de burgeroorlog tussen hervormingsgezinde *populares* als Sulpicius, Marius en Cinna en behoudende *optimates* als Sulla. Over de al dan niet oprechte intenties van de Romeinen die zich inzetten voor de Italiërs, kan geen uitsluitsel worden gegeven. Zeker is wel dat zij de Italische steun ten minste deels inzetten voor hun eigen politieke agenda. Na de census van 70 v.Chr. waren de meeste Italiërs formeel volwaardige burgers geworden en lag de weg open voor uitoefening van hun rechten. In de praktijk duurde het echter nog tot het einde van de eerste eeuw v.Chr. voordat vooraanstaande Italiërs deel waren geworden van de werkelijke machtsstructuren. Eén van de belangrijkste veranderingen in de verhouding tussen de Romeinen en de Italiërs was dat laatstgenoemden gelijkwaardigheid en politieke invloed kregen. Dit hield ook in dat er een einde aan hun uitbuiting kwam, die gestoeld was geweest op hun inferieure status. Het lijkt er dus op dat de Italiërs grotendeels hun zin kregen. De weg waarlangs dit gerealiseerd werd was een uitermate complex proces.

Conclusie

De Bondgenotenoorlog kwam voort uit gevoelens van onvrede en onderdrukking bij de Italische bondgenoten. Hun ergernissen en bekommelingen waren het gevolg van hun relatief lage positie ten opzichte van Rome. De *socii* hadden een belangrijke rol gespeeld in de opbouw van de Romeinse Republiek, maar werden daar – in hun eigen ogen – niet naar behoren voor beloond. Via het burgerschap zochten ze bovenal gelijkwaardigheid, terwijl de elite ook politieke invloed verlangde. Hoewel enkele hervormers pogingen ondernamen om de positie van de Italiërs te verbeteren, slaagde de Romeinse politiek er niet in om met een sluitende oplossing te komen voor de Italische kwestie. De Romeinen zagen geen nut in een drastische verandering van het bestaande bondgenotensysteem, dat hen zoveel voordeel had gebracht. De doelen van de *socii* die in opstand kwamen behelsden zowel het verlangen naar gelijkwaardigheid als de wens tot onafhankelijkheid. Hoewel de munten meer nadruk leggen op het laatste aspect, ligt in de geschreven bronnen het zwaartepunt bij het eerste punt. Ik meen dat gelijkwaardigheidsstreven doorslaggevend was voor veel Italiërs. Door de oorlog gedwongen verleenden de Romeinen het burgerschap aan de Italiërs, hoewel ze hun macht liever niet wilden afstaan. De *Lex Iulia* was de meest cruciale wet in de burgerrechtsverlening. In de jaren na de Bondgenotenoorlog werden de Italiërs geleidelijk opgenomen in de Romeinse staat, waarbij ze geregeld werden tegengewerkt. Het belangrijkste aspect hiervan was de verspreiding over de vijfendertig stammen. Na de census van 70 v.Chr. hadden de Italiërs formeel volledige rechten als burgers. Ze werden zo gelijkwaardig met de Romeinen, waardoor ze niet langer systematisch werden uitgebuit en onderdrukt. De structurele problemen in de verhouding tussen de Romeinen en de Italiërs werden dus weggenomen door de burgerrechtsverlening.

In historiografisch opzicht heb ik een nuancering geboden op Mouritsens visie, die één van de meest toonaangevende is op het gebied van de late Republiek. Ik meen dat het verlangen naar burgerschap een grote rol speelde in de aanloop naar de Bondgenotenoorlog. In dat opzicht neig ik naar de interpretatie van de Bondgenotenoorlog als een strijd om burgerrecht en gelijkwaardigheid.¹¹⁴

¹¹⁴ Zie Inleiding en voetnoot 2.

Op basis van de beschikbare bronnen is het evenwel niet gemakkelijk te bepalen of de doelen van de *socii* overheerst werden door het streven naar gelijkwaardigheid of de wens tot onafhankelijkheid. Waarschijnlijk hadden verschillende gemeenschappen uiteenlopende intenties en vloeiden meerdere doelen in elkaar over. We moeten dan ook geen gedetailleerde, vooropgestelde plannen bij de *socii* veronderstellen, wat wellicht te vaak is gebeurd in de historiografie. De literaire bronnen over de Bondgenotenoorlog zijn gering, vaak fragmentarisch en dikwijls onhelder. Dit maakt het gebruik van munten des te waardevoller, omdat ze een aanvullend perspectief en extra informatie geven. Teksten en munten vormen samen een vruchtbare grond voor historisch onderzoek.

De Bondgenotenoorlog was een schakelmoment in de Romeinse geschiedenis. Op de korte termijn leidde het tot burgeroorlogen en interne onenigheid en verzwakking. Er waren echter ook langlopende, diepgaande ontwikkelingen. De Romeinse Republiek veranderde van een stadstaat in een rijk bestaande uit *municipia*, waarvan Rome de hoofdstad was. Eeuwenlang waren de Italiërs voor de Romeinen externe partners en ondergeschikten geweest. Na de Bondgenotenoorlog werd heel Italië een federatie van eenheid onder Romeins bestuur. In het vroege Keizerrijk vond Augustus deze integratie dusdanig ver gevorderd dat hij in zijn *Res Gestae* sprak van 'tota Italia'. Dit behelsde een ingrijpende verandering in de Romeinse politieke praktijk en mentaliteit. Ten minste tot aan de vierde eeuw n.Chr. bleef Italië de voornaamste regio van het Romeinse rijk. De uniformering van bestuur zorgde voor een versnelling en intensivering van de culturele romanisering. Ook leidde het tot meer urbanisatie en een grotere focus op de steden in Italië. De grote schaal waarop het burgerrecht na de Bondgenotenoorlog werd verleend, was tot dan toe vrijwel uniek in de Romeinse geschiedenis. Dit betekende dat het burgerschap minder exclusief werd dan voorheen. Deze ontwikkeling mondde uiteindelijk uit in de *Constitutio Antoniniana* (212 n.Chr.) van keizer Caracalla, waarmee alle vrije mannen in het rijk het burgerrecht ontvingen.

Verder onderzoek zou zich kunnen richten op de romanisering van Italië en vormen van interactie tussen lokale gemeenschappen en het centraliserende Rome. Een prosopografische bestudering van Italiërs die na de Bondgenotenoorlog een sociaalpolitieke carrière najoegen in Rome kan nieuw licht werpen op de Italische integratie in de Romeinse staat en de flexibiliteit van het patronagesysteem. Ook kan onderzocht worden hoeveel politieke invloed de nieuwe burgers hadden op de overgang van Republiek naar Keizerrijk en wat hun belangen hierbij waren. Ten slotte kan door middel van discoursanalyse worden onderzocht hoe Italië door de Romeinse geschiedenis heen geconstrueerd en gerepresenteerd is in de literatuur.

Literaire bronnen

Appianus (vert. Horace White), *Appian's Roman history* III. *The civil wars* (Londen 1979).

Diodorus Siculus (vert. Francis R. Walton), *Diodorus of Sicily* XII. *The library of history* (Londen 1967).

Velleius Paterculus (vert. Frederick W. Shipley), *The Roman history* (Londen 1967).

Numismatische bronnen

Grueber, H.A., *Coins of the Roman Republic in the British Museum. A catalogue* II. *Coinages of Rome (continued), Roman Campania, Italy, the Social war, and the provinces* (Londen 1910).

Bibliografie

Bispham, Edward, 'The Social War', in: Alison E. Cooley (red.), *A companion to Roman Italy* (Chichester 2016) 76-89.

Bispham, Edward, 'The civil wars and the Triumvirate', in: Alison E. Cooley (red.), *A companion to Roman Italy* (Chichester 2016) 90-102.

Bispham, Edward, *From Asculum to Actium. The municipalization of Italy between the Social War and Actium* (Oxford 2007).

Brunt, P.A., 'Italian aims at the time of the Social War', in: idem, *The fall of the Roman Republic and related essays* (Oxford 1988) 93-130.

Bucher, Gregory S., 'The origins, program, and composition of Appian's Roman history', *Transactions of the American philological association* 130 (2000), 411-458.

Capogrossi Colognesi, Luigi, *Law and power in the making of the Roman commonwealth* (Cambridge 2014).

Dart, Christopher J., 'Deceit and the struggle for Roman franchise in Italy', in: Frederik Vervaet, K.O. Chong-Gossard en Andrew J. Turner (red.), *Private and public lies. The discourse of despotism and deceit in the Graeco-Roman world* (Leiden 2010) 91-105.

Dart, Christopher J., 'The "Italian constitution" in the Social War. A reassessment (91 to 88 BCE)', *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte* 58 (2009) 2, 215-224.

Dart, Christopher J., *The Social War, 91 to 88 BCE. A history of the Italian insurgency against the Roman Republic* (Farnham 2014).

Dooren, Roel van, *Burgers en bondgenoten. Oorsprong en oorzaken van de Italische Bondgenotenoorlog (91-88 voor Christus)* (Nijmegen 2008).

Dunstan, William E., 'Rival conceptions of state and society plague Roman politics. From the Gracchi to the Social War', in: idem, *Ancient Rome* (Lanham 2011) 28-47.

Gabba, E., 'Rome and Italy. The Social War', in: J.A. Crook, Andrew Lintott en Elizabeth Rawson (red.), *The Cambridge ancient history* IX. *The last age of the Roman Republic 146-43 B.C.* (Cambridge 1994) 104-128.

Galsterer, Hartmut, *Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien. Die Beziehungen Roms zu den italischen Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zum Bundesgenossenkrieg 91 v. Chr.* (München 1976).

Heater, Derek, *A brief history of citizenship* (New York 2004).

Keaveney, Arthur, *Rome and the unification of Italy* (Totowa 1987).

Kendall, Seth, 'Appian, allied ambassadors, and the rejection of 91. Why the Romans chose to fight the *Bellum sociale*', in: Saskia T. Roselaar (red.), *Processes of integration and identity formation in the Roman Republic* (Leiden 2012) 105-121.

Kendall, Seth, *The struggle for Roman citizenship. Romans, allies, and the wars of 91-77 BCE* (Piscataway 2013).

Konrad, C.F., 'From the Gracchi to the First Civil War (133-70)', in: Robert Morstein-Marx en Nathan S. Rosenstein (red.), *A companion to the Roman republic* (Malden 2006) 167-189.

Lomas, Kathryn, 'Italy during the Roman republic, 338-31 B.C.', in: Harriet I. Flower (red.), *The Cambridge companion to the Roman republic* (Cambridge 2014) 233-259.

Matyszak, Philip, *Cataclysm 90 BC. The forgotten war that almost destroyed Rome* (Barnsley 2014).

Mouritsen, H., 'The Gracchi, the Latins, and the Italian allies', in: L. de Ligt en S. Northwood (red.), *People, land, and politics. Demographic developments and the transformation of Roman Italy 300 BC-AD 14* (Leiden 2008) 471-483.

Mouritsen, H., *Italian unification. A study in ancient and modern historiography* (Londen 1998).

Nagle, D. Brendan, 'An allied view of the Social War', *American journal of archaeology* 77 (1973) 4, 367-378.

Oldfather, C.H., 'Introduction', in: Diodorus Siculus (vert. C.H. Oldfather), *Diodorus of Sicily I. The library of history* (Londen 1968) vii-xxvii.

Patterson, John R., 'Contact, co-operation, and conflict in pre-Social War Italy', in: Saskia T. Roselaar (red.), *Processes of integration and identity formation in the Roman Republic* (Leiden 2012) 215-226.

Patterson, John R., 'Rome and Italy', in: Robert Morstein-Marx en Nathan S. Rosenstein (red.), *A companion to the Roman republic* (Malden 2006) 606-624.

Pobjoy, Mark, 'The first Italia', in: E. Herring en K. Lomas (red.), *The emergence of state identities in Italy in the first millennium BC* (Londen 2000) 187-211.

Richardson, J.S., 'The ownership of Roman land. Tiberius Gracchus and the Italians', *Journal of Roman studies* 70 (1980), 1-11.

Roselaar, Saskia T., 'Colonies and processes of integration in the Roman Republic', *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 123 (2011) 2, 527-555.

Salmon, Edward Togo, *The making of Roman Italy* (Londen 1982).

Sampson, Gareth C., *Collapse of Rome. Marius, Sulla and the First Civil War* (Havertown 2013).

Santangelo, F., 'Roman politics in the 70's B.C.. A story of realignments?', *Journal of Roman studies* 104 (2014), 1-27.

Schaps, David M., 'Numismatics', in: idem, *Handbook for classical research* (Hoboken 2010) 200-214.

Sherwin-White, A.N., *The Roman citizenship* (Oxford 1973).

Shibley, Frederick W., 'Introduction', in: Velleius Paterculus (vert. Frederick W. Shibley), *The Roman history* (Londen 1967) viii-xvii.

Tweedie, Fiona C., 'The *Lex Licinia Mucia* and the *Bellum Italicum*', in: Saskia T. Roselaar (red.), *Processes of integration and identity formation in the Roman Republic* (Leiden 2012) 123-139.

White, Horace, 'Introduction', in: Appianus (vert. Horace White), *Appian's Roman history I* (Londen 1982) vii-xii.

Williamson, Callie, *The laws of the Roman people. Public law in the expansion and decline of the Roman republic* (Ann Arbor 2005).